

Een schandalige samenleving • Blanke
pioniersters • Wilhelmina en de katholieken •
Het demografische profiel van joods Nederland

ET • VT

Katholieke *Universiteit* Nijmegen

ET•VT

Beste geschiedenisstudent,

Voor je ligt hét historische tijdschrift van de afdeling geschiedenis in Nijmegen: ET•VT. In zijn huidige vorm bestaat ET•VT sinds 1999. Het tijdschrift wordt gemaakt door een redactie, bestaande uit studenten en medewerkers van de opleiding. ET•VT verschijnt drie maal per jaar en houdt je op de hoogte van ontwikkelingen op het gebied van de geschiedwetenschap. De inspanningen van Nijmeegse historici – óók van studenten en pas afgestudeerden – staan daarbij centraal.

Abonnee worden? Voor slechts 11 euro ontvang je ET•VT een jaar lang.
Maak dit bedrag over op girorekening 8169332 t.a.v. Ex Tempore – Verleden Tijdschrift, Nijmegen.
Vermeld daarbij je naam, adres en studentnummer.

Meer weten over het tijdschrift? Kijk op www.kun.nl/etvt !

ET • VT

EX TEMPORE - VERLEDEN TIJDSCHRIFT, NIJMEGEN

ET • VT

Jaargang 21 (2002), aflevering 1

ISSN 1566-1717

ET•VT verschijnt driemaal per jaargang.

Hoofredacteur:

Froukje van Dooren

Redactie:

Jasmijn Bovendeert

Matthijs Braat

Froukje van Dooren

Carla Hoetink

Gerda de Kleijn

Jasper Loots

Edwin van Meerkerk

Sasha ter Mors

Pepijn Oomen

Peter Raedts

Anton van de Sande

Marloes Schoonheim

Eindredactie:

Carla Hoetink

Jasper Loots

Sasha ter Mors

Marloes Schoonheim

Lay out:

Carla Hoetink

Edwin van Meerkerk

Druk:

Mediagroep, Katholieke
Universiteit Nijmegen

ET•VT wordt uitgegeven door de Vereniging Ex Tempore - Verleden Tijdschrift, Nijmegen, bestaande uit studenten en medewerkers verbonden aan de afdeling geschiedenis van de Katholieke Universiteit Nijmegen.

Doel is, door middel van wetenschappelijke essays, vakinhoudelijke rubrieken en recensies informatie te verschaffen over het historisch bedrijf aan de KUN, over geschiedbeoefening die met Nijmegen verband houdt en over actuele historische vraagstukken in het algemeen. Meer in het bijzonder wil het blad daarbij een forum zijn voor de Nijmeegse historische gemeenschap.

Redactiesecretariaat:

ET•VT, Postbus 9103, 6500 HD Nijmegen,

tel. 024 3612832, fax 024 3612807.

<http://www.kun.nl/extempore/>

Verenigingsbestuur:

Mw dr G. de Kleijn-Eijkelestam (voorzitter), dr E.M. van Meerkerk (secretaris), S.P. ter Mors (penningmeester), mw A.C. Hoetink (PR).

Comité van Aanbeveling:

Prof. dr L. de Blois, mw prof. dr M.C.R. Grever, prof. dr P.M.M. Klep, prof. dr P.G.J.M. Raedts, prof. dr J. Roes, prof. dr A.W.F.M. van de Sande, prof. dr P.H.H. Vries.

Prijs van losse nummers:

€ 5,- voor studenten; € 7,50 voor overigen.

Abonnementsprijs voor de jaargang 2002:

€ 11,- voor studenten; € 20,- voor overigen.

Abonnementen kunnen worden verkregen door overmaking van het betreffende bedrag op giro-rekening 8169332 t.n.v. *Ex Tempore - Verleden Tijdschrift, Nijmegen*, onder vermelding van uw adres en studentnummer (indien van toepassing).

Inhoud

• <i>Redactioneel</i>	2
• Annemie Otten <i>Een schandalige samenleving?</i> <i>Voor- en tegenstanders van maronitische dubbelkloosters in het achttiende-eeuwse Libanon</i>	3
• Janneke Janssen <i>Blanke pioniersters in Nederlands-Indië, 1870-1914</i> <i>Gender en het koloniale in twee Indische romans van Louise B.B. en Augusta de Wit</i>	17
• Jac Bosmans <i>Nog eens: Wilhelmina en de katholieken</i> <i>Naar aanleiding van Cees Fasseur, Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormeloze jas (Amsterdam 2001)</i>	27
• Marloes Schoonheim <i>Het demografische profiel van joods Nederland</i> <i>Interview met Hanna van Solinge</i>	35
• <i>Geef de pen door ...</i>	43
• <i>Lettres provinciales</i>	45
• Peer Vries <i>Boeken Top 5</i>	50
• <i>Recensies</i>	53
• <i>Auteursgegevens</i>	59

Redactioneel

Het zal u niet ontgaan zijn: *Ex Tempore - Verleden Tijdschrift, Nijmegen* is in een nieuwe jas gestoken. De afgelopen maanden is hard gewerkt aan een nieuwe organisatiestructuur. Beleidszaken en redactiewerkzaamheden zijn in de nieuwe statuten gescheiden. Een jaarlijks te benoemen hoofdredacteur staat garant voor continuïteit in inhoud en vormgeving. Het onderbrengen van het tijdschrift bij een andere drukker was voor de redactie reden enige cosmetische wijzigingen door te voeren. Op de inmiddels vertrouwde rood-witte kaft prijkt ons nieuwe beeldmerk: ET•VT.

In de nieuwe verpakking treft u de vertrouwde kwaliteit aan. Na eerder de jonge Wilhelmina neemt Jac Bosmans ditmaal de oude koningin en haar relatie met de Roomse landgenoten onder de loep. Dat de afgelopen maanden de een na de andere prins zonder noemenswaardig rumoer aan een katholieke schone het ja-woord gaf, is het sluitstuk van de steeds warmere gevoelens die de katholieken van koninklijke zijde ten deel vielen.

Of er in de achttiende eeuw veel onoorbaars is voorgevallen in het Libanese hooggebergte leest u in het artikel van Annemie Otten. Zij beschrijft de zorg en bemoeienis van Rome met de Libanese dubbelkloosters, waar mannen en vrouwen onder hetzelfde dak naar beste eer en geweten in 's Heren naam hun werk deden.

Dat genderstudies mooie vruchten blijft afwerpen bewijst het artikel van Janneke Janssen. Een boeiende analyse van twee Indische romans leert dat constructies van mannelijkheid en vrouwelijkheid en kennis van de beeldvorming van en over het zelf (de Europeaan) en de ander (de inlander) onontbeerlijk zijn voor een beter begrip van het verleden.

Diegenen die menen dat demografisch onderzoek een nis in de geschiedschrijving is die maar beter onbelicht kan blijven, worden gelogenstraft door de schriftelijk neerslag van het vraaggesprek dat Marloes Schoonheim heeft gevoerd met Hanna van Solinge. Een groot en zorgvuldig opgezet demografisch onderzoek was nodig voor het in kaart te brengen van het hedendaagse joodse bevolkingsdeel van Nederland.

Voor de boeken top vijf tekende Peer Vries. Het schrijven van de column is een estafette-loop geworden. Francois Hendrickx doet u verslag van de Verenigde Staten na 11 september. Aan wie hij de pen doorgeeft leest u op pagina 44. Wat er in en om de KUN het vermelden waard is leest u in de Lettres Provinciales. Met de recensies besluiten we ook dit eerste nummer nieuwe stijl. •

De eindredactie.

Een schandalige samenleving?

Voor- en tegenstanders van maronitische dubbelkloosters in het achttiende-eeuwse Libanon¹

• *Annemie Otten*

In 1733 benadrukten verschillende Libanees-christelijke bisschoppen in een brief aan de Heilige Congregatie van de Propaganda Fide dat er onmiddellijk een eind moest worden gemaakt aan het samenwonen van monniken en nonnen.² De Propaganda Fide had sinds 1622, namens de Rooms-Katholieke Kerk, de jurisdictie over verschillende missieregio's, waaronder het Libanese gebergte³. In dit gebied woonden voornamelijk christelijke aanhangers van de Maronitische Kerk, een van de grootste oosterse gemeenschappen van de Rooms-Katholieke Kerk. Een opvallend instituut binnen de Maronitische Kerk was het dubbelklooster, waar monniken en nonnen onder leiding van dezelfde superieur samenleefden en -woonden. Dit riep vragen op over de morele waarden en normen die de kloosterlingen naleefden. De afschaffing van dubbelkloosters was dan ook een van de hervormingen die roomsgezinden tijdens de Libanese Synode van 1736 wilden doorvoeren in de Maronitische Kerk. De uitvoering ervan leidde echter tot problemen; verschillende Libanese christenen boden tegenstand, met als gevolg een discussie tussen voor- en tegenstanders en grote vertraging in de praktische uitvoering van de scheiding.

In dit artikel wordt een beeld geschetst van maronitische dubbelkloosters in het achttiende-eeuwse Libanese gebergte. Wat was het belang van deze kloosters en waarom werd de scheiding ervan zo'n issue? Welke maatregelen werden tegen dubbelkloosters genomen en hoe werd daarop gereageerd?

Historische context

De Maronitische Kerk genoot in de achttiende eeuw een autonome positie. Het Libanese gebergte viel onder Ottomaans gezag, maar de geïsoleerdheid van het gebied maakte dat de bewoners vooral onder leiding van lokale machthebbers stonden. Bij de maronieten waren dit in eerste instantie de patriarch, maar ook bisschoppen en bepaalde families hadden veel macht. Kerkelijke en wereldlijke belangen waren binnen de maronitische gemeenschap vaak verweven: de patriarch en de bisschoppen kwamen meestal uit notabelfamilies, die naast kerkelijke belangen ook economische, politieke en sociale belangen lieten gelden. Deze families waren tevens de lekenpatronen van de Libanese kloosters waarin hun eigen zonen en dochters woonden. Kloosters versterkten de economische en territoriale basis van de Kerk en gaven de families die er eigenaar van waren de mogelijkheid de inkomsten van de

¹ Dit artikel is een bewerking van mijn niet gepubliceerde doctoraalscriptie *Een schandalige samenleving? Een studie van het scheidingsproces van de maronitische dubbelkloosters in de Libanon, 1736-1818* (Katholieke Universiteit Nijmegen 2001)

² Brief van verschillende bisschoppen aan de Propaganda Fide d.d. 28 februari 1733, *Scrittura riferite nei Congressi/Miscellanea Maroniti* (S.C./Misc. Mar.) vol. 5, f. 109.

³ Het Libanese gebergte is de lokale naam voor het gehele gebied van de bergen van Libanon, behalve de meest noordelijke delen daarvan.

geestelijkheid en de territoriale expansie van de Kerk te controleren.⁴ Via het systeem van de *waqf* (religieuze stichting) konden op een legale manier landgoederen worden veiliggesteld van de Ottomaanse supervisie en werd de economische waarde ervan gestabiliseerd. *Waqfs* waren soms formeel vrijgesteld van belasting en bezaten een speciale status inzake winstgevendheid. De stichting van een *waqf* houdt samengevat in dat een (economisch) object wordt teruggetrokken uit de marktwerking ten gunste van een godsdienstig doel. De eigenaar verloor daarbij zijn eigendomsrechten, bepaalde een vroom doel (zoals een klooster) en registreerde, als hij dat wilde, de richtlijnen voor de exploitatie. Tevens kon hij een beheerder en een superieur aanwijzen. De voorwaarden voor de ontginning werden bepaald door strikte voorschriften; zo mocht het landgoed niet verkocht of verpacht worden en werden de privileges en de plichten van de stichter vastgelegd.⁵ De praktijk van de maronitische *waqf* werd niet zozeer bepaald door vastgestelde regels, maar was onderhevig aan verschillende factoren die per tijd en plaats varieerden.

Naast lekennotabelen en geestelijken speelden ook Franse en Romeinse belanghebbenden een rol in de wereldlijke en de kerkelijke interesses van de maronitische gemeenschap. Al in 1250 verkregen de bewoners van het Libanese gebergte toezeggingen van steun van de Franse koning Lodewijk IX de Heilige. Deze werden door Lodewijk XIV, in 1649 en 1700, en door latere Franse koningen bevestigd. In de loop van de achttiende eeuw veroverden de Fransen het grootste deel van de Europese handel met het Ottomaanse Rijk. Vooral na het verkrijgen van gunstige 'Capitulaties'⁶ in 1740 nam de Franse textielexport naar het Ottomaanse Rijk sterk toe. De Fransen verwierven bovendien een belangrijk aandeel in de karavaanhandel tussen de Syrische en de Egyptische kuststeden, die ook voor het transport van Libanese zijde van belang was. Hoewel de agrarische productie van het Libanese gebergte rijk geschakeerd was, was de zijdeteelt de voornaamste inkomstenbron voor de maronieten.⁷

Een gevolg van de interventie van Frankrijk en Rome was dat de maronieten op intellectueel en religieus gebied invloeden ondergingen van het Westen. Vooral de Rooms-Katholieke Kerk wilde haar grip op de Maronitische Kerk versterken. Missionarissen moesten maronitische gebruiken, met betrekking tot rituelen en kerkadministratie, in roomse zin hervormen en eenheid brengen in de Oosterse Kerk. Een belangrijk moment in de systematisering hiervan was de oprichting van de Heilige Congregatie van de Propaganda Fide in 1622. Het doel van de Propaganda Fide was eenheid te bereiken met orthodoxe kerken en het promoten en organiseren van missies onder heidenen. Tevens waren de rooms-katholieke autoriteiten op hun hoede voor de invloed van protestantse zendelingen op de oosterse christenen.⁸ De roomse interventie bereikte haar hoogtepunt met de Libanese Synode van 1736, waar onder andere werd besloten de maronitische dubbelkloosters te scheiden.

⁴ R. van Leeuwen, *Notables & clergy in Mount Lebanon: the Khāzin sheiks and the maronite church (1736-1840)* (Amsterdam 1992) 105.

⁵ Van Leeuwen, *Notables & clergy*, 24.

⁶ Capitulaties zijn een bijzonder soort traktaten die sinds de Middeleeuwen door Europese staten gesloten werden met vorsten en rijken in de Levant, en op grond waarvan kooplieden van een westers land in het oosterse handel mochten drijven en waarin hun rechtspositie werd bepaald.

⁷ R. van Leeuwen, *De mashāyikh al-Khāzin en de maronitische kerk, 1736-1818* (Amsterdam 1986) 10.

⁸ H. Teule, 'De geüniceerde kerken in het Midden-Oosten' in: H. Teule en A. Wessels (red.), *Oosterse christenen binnen de wereld van de islam* (Heerlen/Kampen 1997) 244-255, aldaar 248.

Maronitische dubbelkloosters in de samenleving; autonome en centraal geleide kloosters

Van oudsher wordt het Libanese gebergte door monniken en kluizenaars bewoond. Een sterke ervaring van het monastieke leven vond plaats in de zeventiende eeuw, toen de gehele maronitische gemeenschap sterk groeide en zich over het Libanese gebergte verspreidde.⁹ De kloosters die destijds werden opgericht, waren vaak niet meer dan eenvoudige hutten of grotten die afzonderlijke eenheden vormden zonder gemeenschappelijke organisatie of geschreven regels. Ze stonden onder het beheer van lekennotabelen en waren meestal dubbelkloosters. Aan het eind van de zeventiende eeuw kwam hierin verandering, onder invloed van het streven naar hervorming binnen de Maronitische Kerk en versterking van de band met Rome. De roomse hervormers wilden de verschillende maronitische kloosters integreren in gecentraliseerde ordes, die specifieke regels volgden en onder autoriteit van Rome vielen. Aan het einde van de zeventiende eeuw bestonden dan ook twee vormen van kloosterleven binnen de Maronitische Kerk: er waren kloosters die centraal geleid werden door Rome en er waren 'oude', autonome kloosters die onder toezicht van lekennotabelen vielen.

Met de komst van de Libanese Orde¹⁰, de belangrijkste maronitische kloosterorde in de achttiende eeuw, nam de invloed van bepaalde notabelfamilies geleidelijk af, omdat steeds meer kloosters geïntegreerd werden in deze nieuwe orde. De groei van de hervormingsgezinde Libanese Orde, die haar macht en bezit uitbreidde, betekende een grotere druk om hervormingen door te voeren. Daarnaast streefde de Orde naar restrictie van de autoriteit van de patriarch, en beoogde het langzame incorporatie in de Libanese kerkorganisatie.

Autonome kloosters hadden de belangrijkste kenmerken van *waqf*-eigendommen: het waren stabiele centra voor landbezit en potentiële bronnen voor de accumulatie van kapitaal; ze waren opgenomen in de sociaal-economische structuur en werden geclaimd en geëxploiteerd door zowel kerkelijke als wereldlijke autoriteiten.¹¹ Behalve economische en religieuze belangen, benutten de lekenbegunstigers ook de sociale functies van kloosters om hun macht over *waqfs* te behouden. Zo vervulden kloosters een belangrijke sociale functie voor vrouwen voor wie geen passend huwelijk kon worden gesloten, en natuurlijk voor familieleden die zich aangetrokken voelden tot het monastieke leven. Behalve in de specifieke vrouwenkloosters, was het ook gebruikelijk vrouwen in dubbelkloosters onder te brengen. Een nadeel van vrouwenkloosters was dat deze over het algemeen geen economisch rendabele eenheid vormden.

Het leven in een maronitisch dubbelklooster

Het instituut van het dubbelklooster is zo oud als het kloosterleven zelf. Het heeft zijn oorsprong eveneens in het Nabije Oosten, maar ook in het Westen heeft men tot in de dertiende eeuw dubbelkloosters gekend.¹² Hoewel ze al vroeg veroordeeld werden door de Rooms-Katholieke Kerk, bleken de kloosters diep geworteld in de maronitische gemeenschap. De geïsoleerdheid van de maronitische gemeenschap en haar onduidelijke organisatorische structuur verklaren waarschijnlijk dat

⁹ Van Leeuwen, *De masháyyikh*, 15.

¹⁰ In 1693 gaf de hervormingsgezinde patriarch I. El-Duwayhi (1670-1704) drie jongemannen uit Aleppo toestemming in het Libanese gebergte een 'westerse' monnikenorde te stichten. De regels voor deze orde, die de naam Libanese Orde kreeg, werden in 1732 door Rome goedgekeurd.

¹¹ Van Leeuwen, *Notables & clergy*, 234.

¹² S. Hilpisch, 'Doppelkloster' in: M. Buchberger, *Lexikon für Theologie und Kirche* (Freiburg 1959) 512-513.

er zo lang Libanese dubbelkloosters hebben bestaan. Pas aan het eind van de zestiende eeuw nam de invloed van Rome op de Libanon concrete vormen aan en vanaf die periode poogden missionarissen, pauselijke afgevaardigden en verscheidene maronieten steeds intensiever de monniken en nonnen uit de dubbelkloosters van elkaar te scheiden.

Hoe zagen de dubbelkloosters eruit?

Er zijn geen specifieke bronnen over maronitische dubbelkloosters vóór de zeventiende eeuw, maar vanaf de zeventiende eeuw worden ze uitvoerig genoemd als twee naburige gebouwen, gescheiden door een muur met communicatiepoort, waarin nonnen en monniken leefden zonder dat zij zich aan de Romeinse regels van kloostertucht hielden. De kerk, de keuken en de voorraadkamer werden gedeeld en zo konden de bewoners dagelijks met elkaar in contact komen. Een voorbeeld zijn de dubbelkloosters die beschreven worden in het achttiende-eeuws document van Thomas El-Budi, overste van de Libanese Orde.¹³ El-Budi noemde negen kloosters waarin nonnen en monniken samenwoonden. Deze kloosters waren klein, gelijkvloers en bestonden uit twee gebouwen, die gescheiden werden door een klein laag muurtje. Iedereen kon in- en uitlopen wanneer men maar wilde. De nonnen en monniken gingen, na het klinken van een sein, naar dezelfde kerk en leefden zonder regel. Tijdens het eten en slapen waren de nonnen gescheiden van de monniken, maar op andere momenten leefden ze samen als één grote familie, aldus El-Budi. Ook in een beschrijving van het klooster Mar Shellita, die een carmelitische geestelijke en de afgevaardigde van de patriarch in 1737 aan de Propaganda Fide gaven, wordt een beeld geschetst van een dubbelklooster.¹⁴ Het klooster was gelegen in Kisrawan (een gebied in het Libanese gebergte, ten noorden van Beiroet), onder aan een berg en gebouwd door de voorouders van ene abt Elia. In een deel woonden de monniken, in het andere de nonnen. Hoewel de woningen aaneengrenzend waren, was de enige manier waarop gecommuniceerd werd een draailuik dat zich bij de ingang van het klooster bevond. Het linkergedeelte van de kerk was afgescheiden door hekken, van waarachter de nonnen de heilige mis konden beluisteren; door een raam met een houten venster en een ijzeren hek werd gebiecht. In dezelfde tekst vertellen de geestelijke en de patriarchaal afgevaardigde dat deze nonnen niets anders waren dan tertiariissen die zich terugtrokken in het klooster aangrenzend aan dat van monniken om God te dienen, en te helpen in de huishouding. Ze hadden geen bezittingen en werden onderhouden door de monniken.

De bewoners en hun dagelijkse bezigheden

Wie waren de nonnen en monniken die de dubbelkloosters bewoonden? Maronitische dubbelkloosters kunnen worden onderverdeeld in twee ontstaansvormen. Ten eerste was er de toewijding van een hele familie aan het kloosterleven: vader, moeder, zoons en dochters trokken zich terug uit de wereld om hun verdere leven in een klooster door te brengen. Later sloten zich ook anderen bij het klooster aan. Een voorbeeld is het dubbelklooster van Raifun dat in 1655 werd gesticht door een zekere priester Salomon Moubarak.¹⁵ Hij was weduwnaar geworden en trok zich met zijn kinderen terug uit de

¹³ T. El-Budi over de Libanese Synode van 1736 d.d. 27 april 1741, S.C./Misc. Mar. vol. 5, f. 244-253.

¹⁴ Brief van de carmeliet P. Michele en E. Felici, afgevaardigde van de patriarch, aan de Propaganda Fide (datum onbekend, waarschijnlijk 1737) S.C./Misc. Mar. vol. 4, f. 556-557.

¹⁵ G. J. Mahfoud, 'Les monastères doubles dans l'égglise maronite', *Melto* 3/1 en 2 (Kaslik 1967) 105-133, aldaar 110.

bewoonde wereld. Zo'n klooster bleef vaak eigendom van de familie die het gesticht had.¹⁶ Ten tweede waren er kloosters die als residentie gesticht werden door een bisschop. Behalve de bisschop woonden er verschillende monniken en nonnen. De jezuïtische pater Pierre Fromage bevestigde in een brief die hij op 15 oktober 1736 aan pater Camus schreef dat maronitische bisschoppen van oudsher gewend waren meerdere religieuze vrouwen in hun nabijheid te hebben.¹⁷ De woning van deze vrouwen was door middel van een poort verbonden met die van de monniken. Zo waren er meerdere families verbonden met het klooster.

Opvallend is dat er meestal meer nonnen dan monniken in de dubbelkloosters woonden. Op 25 april 1739 schreef de pauselijke afgevaardigde J. S. Assemani aan kardinaal Vincenzo Petra, prefect van de Propaganda Fide, dat alle maronieten één vrouw hebben, behalve de monniken, die hadden er meer in hun kloosters. In veel kloosters vond men volgens Assemani één of twee monniken met vijf of zes nonnen óf zes of zeven monniken met vijftien of meer nonnen.¹⁸ Er waren dus grotere en kleinere dubbelkloosters; in de kleinste leefden rond de zes religieuzen, terwijl in de grotere meer dan twintig personen woonden.

Behalve monniken en nonnen leidden ook maronitische bisschoppen en de patriarch een monastiek leven. Het doel van dit sobere en kuise leven was het zich verenigen met God. Naast de dagelijkse spirituele oefeningen werd vooral de handenarbeid van de monniken en nonnen geprezen. Deze arbeid moest voor het dagelijkse voedsel zorgen, voor de bewoners zelf en voor alle gasten, zoals bijvoorbeeld bedevaartgangers.¹⁹ Nonnen namen de zorg voor de voorraadkamer en de keuken op zich; ze kookten voor de monniken en de gasten. Monniken hielden zich vooral bezig met spirituele zaken en activiteiten buitenshuis. De Zwitserse reiziger J. H. Mayer vermeldde in zijn reisverslag over de bezigheden van monniken: 'De monniken beplantten hunne tuinen, snoeiden de Moerbezieboomen, en maakten den grond effen'.²⁰ Daarnaast noemde Mayer het belang van zijderupsen voor de kloosters: 'Dag en nacht, op Zondag zoo wel als op werkdagen, was men met het bewerken van de zijde bezig'.²¹ De Duitser Jonas Kortens vermeldde eveneens de diverse vormen van arbeid: '(...) so müssen die Mönche auch selbst arbeiten in Gärten, Wein-Bergen und Seide-Bau'.²² Van de dagelijkse bezigheden van kloosterlingen kregen de werkzaamheden op het land de meeste aandacht van de verschillende achttiende- en negentiende-eeuwse reizigers. De zijdeteelt werd vooral als waardevol gekenmerkt.

De Libanese Synode van 1736

De synode die in 1736 in het Libanese gebergte werd gehouden voor de gehele maronitische gemeenschap was niet alleen het resultaat van de wens van Rome om een formele basis te leggen voor de door te voeren hervormingen. Ook de stemmen die binnen de maronitische gemeenschap waren opgegaan om veranderingen in de structuur van de Maronitische Kerk aan te brengen, legden de basis

¹⁶ Mahfoud, 'Le monachisme maronite du Xe siècle à la fin du XVIIe' in: *Melto* 2/1 (Kaslik 1966) 5-55, aldaar 23.

¹⁷ Mahfoud, *L'organisation monastique dans l'église maronite: étude historique* (Beiroet 1976) 295.

¹⁸ Brief van J. S. Assemani aan kardinaal V. Petra d.d. 25 april 1739, S.C./Misc. Mar. vol. 3, f. 289-309.

¹⁹ Mahfoud, *L'organisation monastique*, 260.

²⁰ J. H. Mayer, *Lotgevallen van een Zwitser op zijne Reize naar Jeruzalem en den Libanon*, deel 2 (Haarlem 1817) 110.

²¹ Mayer, *Lotgevallen*, 192.

²² Jonas Kortens, *Ehemaligen Buckhändlers zu Altona, Reise nach dem weiland gelobten nun aber seit siebenzehn hundert Jahren unter dem Fluche liegenden Lande, wie auch nach Egypten, dem Berg Libanon, Syrien und Mesopotamien* (Halle 1743) 438.

voor de Libanese Synode. Het waren de maronieten die de hervorming initieerden, al was dit wel onder invloed van westerse, religieuze denkbelden die in het Libanese gebergte waren binnengedrongen via Franse handelaren, Europese missionarissen en leerlingen van het Maronitisch College te Rome.

Voorschriften voor dubbelkloosters: de theorie

Op 24 juli 1735 kreeg de Libanees Jozef Simon Assemani, prefect van de Vaticaanse Bibliotheek, van de Heilige Congregatie van de Propaganda Fide de opdracht een kerkvergadering in het Libanese gebergte bijeen te roepen.²³ Na enige voorbereiding in Rome, waaronder het verkrijgen van de noodzakelijke documenten met betrekking tot zijn bevoegdheden, vertrok Assemani op 17 december 1735 naar het Libanese gebergte.²⁴ Daar riep hij op 14 september 1736 in het klooster van Raifun de Libanese Synode bijeen. Hierbij waren behalve hijzelf, patriarch J. Dargham El-Khazin, alle maronitische aartsbisschoppen, zeven van de elf maronitische bisschoppen, de leiders van de Libanese en de Antonische Orde, zeven leerlingen van het Maronitische College te Rome en drie missionarissen aanwezig.²⁵ Op inhoudelijk vlak werd een aantal latiniserende tendensen van vroegere synodes bekrachtigd. In vier afzonderlijke sessies over het katholieke geloof, de sacramenten, de kerkelijke hiërarchie, én de kerken, de kloosters en de scholen bepaalde Assemani de dogma's, stelde de sacramenten vast, organiseerde de geestelijkheid, de kerken en de kloosters, en regelde de plichten van de leken en de geestelijken.²⁶ Over de dubbelkloosters werd voorgeschreven: 'dat de monniken met geen enkele vrouw in een zelfde klooster mochten samenwonen en -leven'.²⁷ Tevens was het geen enkele vrouw toegestaan een mannenklooster te betreden; als de patriarch in het geval van een dubbelklooster niet één van de twee gemeenschappen echt verplaatste, moest de communicatiepoort tussen het vrouwen- en mannenklooster worden dichtgemetseld.²⁸ De uitvoering van deze regels werd opgedragen aan iedere bisschop in zijn eigen diocees. Wie weigerde zich te houden aan deze voorschriften van de Heilige Stoel en de Heilige Congregatie, werd geëxcommuniceerd.²⁹ De patriarch en de aanwezige maronitische bisschoppen gingen akkoord met al Assemani's voorschriften. Na de goedkeuring van de paus, in 1741 verkregen, werden de voorschriften van de Libanese Synode de wet van de Maronitische Kerk.

Voorschriften voor dubbelkloosters: de praktijk

Dubbelkloosters waren vanwege de uiteenlopende belangen die ermee gemoeid waren een kwetsbaar punt in de organisatie van de Maronitische Kerk. Assemani nam de hervormingen op dit gebied dan

²³ S. Tabar, 'Relations avec l' église maronite' in: *Sacrae Congregationis de Propaganda Fide; memoria rerum 350 anni a servizio delle missioni 1622-197*, deel III/2 (1815-1972) (Rome/Freiburg/Wenen 1976) 335-354, aldaar 337.

²⁴ Tabar, 'Relations', 337.

²⁵ G. Assemani, *Relazione dell' Adegazione Apostolica alla Nazione de' Maroniti nella Siria, e Monte Libano* (plaats en datum onbekend, waarschijnlijk 1737) 9.

²⁶ I. Aouad, *Le droit privé des maronites au temps des émirs Chibab (1697-1841)* (Lyon 1933) 54.

²⁷ *Ponente Card. Rezgonico: Difesa del Sinodo Libanese Celebrato d'ordine della Santa Sede Nel Monte Libano l'Anno 1736* (Rome 1741) 18.

²⁸ C. de Clerq, 'Conciles des orientaux catholique' in: C. de Clerq en J. Hefele, *Histoire des conciles* 11 (Paris 1949) 215-313, aldaar 263.

²⁹ Brief van Assemani aan de Propaganda Fide d.d. 20 juni 1737, *Scritture riferite nei Congressi/Maroniti* (S.C./Mar.) vol. 5 (1737-1740) f. 103-106.

ook erg serieus. Hij bezocht de kloosters in kwestie alvorens een scheiding door te voeren.³⁰ Technisch gezien stelde deze weinig voor, maar de lokale belangenbehartigers van de kloosters zagen in de hervormingen een aantasting van hun traditionele rechten. De feitelijke uitvoering van de scheiding stuitte dan ook op heftige weerstand. Hoewel de patriarch en zijn bisschoppen aanvankelijk hun goedkeuring voor de hervormingen hadden gegeven, kwamen zij daar snel op terug. Een scheiding van de nonnen en monniken die samen onder één dak woonden vonden zij voldoende, maar de gelovigen konden naar hun mening wél blijven samenleven in één gemeenschap.

De oppositie tegen de voorgeschreven hervormingen had tot gevolg dat onder leiding van kardinaal Carlo Rezzonico van de Propaganda Fide (de latere paus Clemens XIII) een commissie werd ingesteld, die de documenten van de Libanese Synode moest bestuderen. Hiertoe wees paus Benedictus XIV (1740-1758) de volgende personen aan: P. Pompilius Rodota, die *scrittore* van de Vaticaanse Bibliotheek was, Gabriel Hawa, een maronitische bisschop die zich had teruggetrokken in Rome, en Thomas El-Budi, leider van de Libanese Orde.³¹

Vooraf onduidelijkheid over de uitvoering van de gestelde regels en de verschillen tussen Assemani's Latijnse ontwerp tekst en de definitieve Arabische tekst³² leidden tot onenigheid en verwarring, en trokken zelfs de legitimiteit van de synode in twijfel. De patriarch zond dan ook in 1738 zijn afgevaardigde Elia Felici naar Rome om te protesteren tegen de rechtmatigheid van de synode.³³ Felici schreef aan de paus dat hoewel de scheiding van dubbelkloosters was vastgesteld, er niets was bepaald over de uitvoering ervan.³⁴ Ook verschillende kloosteroversten klaagden hierover.³⁵

Een ander onduidelijk punt was de termijn waarbinnen de scheiding moest worden gerealiseerd. Pauselijk afgevaardigde Assemani had gezegd dat de gelovigen uit de kloosters binnen vijftien dagen van elkaar moesten worden gescheiden door te beginnen met de bouw van een nieuw klooster. Als antwoord op het protest dat deze termijn wel erg kort was, schreef Kardinaal Rezzonico dat Assemani's opdracht natuurlijk niet betekende dat er ook daadwerkelijk binnen vijftien dagen een nieuw klooster kon worden gebouwd. In feite was bedoeld dat met een dergelijke scheiding binnen de gestelde termijn moest worden ingestemd. Ook moest een keuze gemaakt worden of het bestaande klooster alleen voor nonnen óf alleen voor monniken werd bestemd, óf dat men een totale scheiding aanbracht in de kerk, de keuken en de provisiekamer.³⁶

De praktijk wees uit dat de grootte van de kloosters van wezenlijk belang was voor de feitelijke scheidingsvorm. Bij kleinere kloosters werden óf de nonnen óf de monniken overgeplaatst, terwijl bij grotere beide groepen religieuzen konden blijven samenleven in één complex, mits er geen enkele

³⁰ Voor een beschrijving van het verloop van Assemani's reis langs de verschillende kloosters wordt verwezen naar: P. Mahfoud, *Joseph Simon Assimani et la célébration du concile libanais maronite de 1736* (Rome 1965) 18-21 en 80-108.

³¹ De Clerq, 'Conciles', 272.

³² Na lange discussie publiceerde de Propaganda Fide in 1820 de Latijnse tekst van de Libanese Synode; deze kreeg in 1883 kracht van wet en werd in 1900 in het Arabisch vertaald. De Arabische tekst van 1736 werd in 1788 gedrukt in zijn originele vorm. In: De Clerq, 'Conciles', 273.

³³ Ibidem, 271.

³⁴ Brief van Felici aan de paus d.d. 26 juni 1737, S.C./Misc. Mar. vol. 4, f. 101-102 en f. 107-108.

³⁵ Brief van verschillende kloosteroversten aan de paus d.d. 15 september 1737, S.C./Misc. Mar. vol. 4, f. 131; brief van de bisschop van Laodicée aan de paus d.d. 15 september 1739, S.C./Misc. Mar. vol. 4, f. 394.

³⁶ *Ponente Card. Rezzonico*, 23-24.

mogelijkheid tot communicatie was.³⁷ Zo bleven in de grotere kloosters van Ain Warqa, Mar Shellita en Raifun monniken én nonnen resideren. Assemani rechtvaardigde zijn uiteindelijke goedkeuring hiervoor door erop te wijzen dat het weliswaar in eerste instantie het bevel van de Heilige Stoel en de Heilige Congregatie was de kloosters volledig te scheiden, zonder dat er nog enige vorm van communicatie was, maar dat de speciale regeling voor de drie bovengenoemde bisschopzetels niet geheel tegen deze intentie inging.³⁸ Hoewel de nonnen in de kloosters mochten blijven wonen, werden de kerk, de keuken en de voorraadkamer volledig gescheiden, en was er van samenwonen dus geen sprake.³⁹ De drie kloosters leverden volgens de patriarch het bewijs dat het in elk geval niet noodzakelijk was om altijd twee keukens en provisiekamers te hebben.⁴⁰ Zo voorkwam hij in de praktijk een totale scheiding van nonnen en monniken.⁴¹ Deze houding leidde tot verwarring bij de betrokkenen. De aartsbisschop van Tyrus schreef in een brief aan de Propaganda Fide dat in een groot deel van het land verwarring heerste over de bevelen en de manier van regeren door de patriarch, die vooralsnog de nonnen niet van de monniken wilde scheiden.⁴² En ook de Libanese geestelijke, Michele Ghaziri, schreef aan de Propaganda Fide over de wanorde in het land.⁴³

De regels zoals Assemani ze wilde uitvoeren, werden, zoals hierboven reeds is beschreven, door patriarch Dargham El-Khazin ondermijnd; ze zouden onrealiseerbaar en onnodig zijn. Echter op 27 april 1741 presenteerden Rodota, Hawa en El-Budi hun verslagen over de Libanese Synode aan de paus en de Heilige Congregatie, en werd de synode wettig verklaard. De besluiten waarmee de patriarch het niet eens was, bleven gehandhaafd.

De discussie

Zodra begonnen werd met het in praktijk brengen van de scheiding van dubbelkloosters, bleek het land verdeeld te zijn in twee partijen. De patriarch, enkele geestelijken en lekennotabelen gingen in tegen de genomen beslissingen van de pauselijk afgevaardigde Jozef Assemani, die zijn netwerk voornamelijk gebaseerd had op de kerkelijke banden van de Libanese Orde. Hoewel door het samenleven en -wonen van nonnen en monniken op een efficiënte manier in de benodigdheden van een kloostergemeenschap kon worden voorzien, zodat contact met de buitenwereld nauwelijks nodig was, is het niet onbegrijpelijk dat dit samenleven van mannen en vrouwen uit verschillende families achterdocht wekte. Maar het doorvoeren van een scheiding was niet eenvoudig, want er moest rekening worden gehouden met de lekenbegunstigers die het klooster hadden gesticht en de bijbehorende rechten in de familie wilden houden.

³⁷ Assemani, *Relazione*, 30; *Ponente Card. Rezzone Montis Libani: Nuova Risposta in Difesa del Sinodo Libanese* (Rome 1741) 8; Kardinaal Petra over de Libanese Synode van 1736 d.d. 10 juli 1737, S.C./Misc. Mar. vol. 5, f. 265-266; brief van Assemani aan kardinaal Petra d.d. 25 april 1739, S.C./Misc. Mar. vol. 3, f. 289-309.

³⁸ *Ponente Card. Rezzone*, 23.

³⁹ Brief van Assemani aan de Propaganda Fide d.d. 20 juni 1737, S.C./Mar. vol. 5, f. 103-106.

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ Brief van Assemani aan de Propaganda Fide, waarin hij de stem van de oppositie verwoordt d.d. 16 juli 1737, S.C./Mar. vol. 5, f. 107-108.

⁴² Brief van de aartsbisschop van Tyrus aan de Propaganda Fide d.d. 18 juni 1737, S.C./Mar. vol. 5, 109.

⁴³ Brief van M. Ghaziri aan de Propaganda Fide d.d. 2 september 1737, S.C./Misc. Mar. vol. 3, 83-84; Ghaziri was door de Propaganda Fide aangewezen als theoloog om Assemani te helpen tijdens de Libanese Synode.

Tegenstanders

Het kwam nauwelijks voor dat maronitische monniken ingingen tegen het besluit om de nonnen uit de dubbelkloosters te verwijderen. Het enige bekende voorbeeld is van twee monniken uit het klooster van Ballouné (dat onder leiding van I. El-Khazin stond) die niet accepteerden dat hun drie medebewoonsters het klooster moesten verlaten. Ze werden geëxcommuniceerd en vonden steun bij de patriarch.⁴⁴ Van de nonnen is niets bekend over hun standpunt ten opzicht van de scheiding van dubbelkloosters. Zij hebben waarschijnlijk vooral moeten buigen voor de besluiten van de autoriteiten, net als de monniken. De moeilijkheden die de voorstanders van de scheiding tegenkwamen, waren meestal het gevolg van de vijandige houding van de patriarch, de bisschoppen en van de notabelenfamilies die de kloosters in bezit hadden en die verschillende geestelijken voortbrachten. Hun motieven zijn onder te verdelen in twee categorieën: een materiële en een morele.

Eén van de grootste bezwaren tegen de scheiding van dubbelkloosters hield verband met het economisch voortbestaan ervan. Mannen en vrouwen vulden elkaar qua werkzaamheden aan en zorgden samen voor een economische basis. Zonder nonnen kon aan de monniken geen waardig bestaan verzekerd worden, aldus de patriarchaal afgevaardigde Felici.⁴⁵ Voor een onmiddellijke scheiding ontbraken bovendien de financiële middelen. Voor de lekenbegunstigers dreigde een achteruitgang in economische en diensgevolge ook politieke macht als 'hun' kloosters gescheiden werden en onder toezicht van de Libanese Orde kwamen te staan.⁴⁶

Behalve dat met het scheiden van kloosters een economisch voordeel voor de notabelenfamilies verloren ging, bracht het ook extra kosten met zich mee. Het bouwen en onderhouden van twee kerken, keukens en voorraadkamers betekende volgens velen een verdubbeling of verdrievoudiging van de uitgaven. Bovendien waren er nieuwe mensen nodig voor de buitendiensten in de kloosters van de nonnen, die op hun beurt weer vervangen moesten worden in de keuken en de voorraadkamer van de mannenkloosters.⁴⁷ De discussie die de patriarch met Assemani over dit punt voerde, is beschreven in een brief van de pauselijk afgevaardigde aan de Propaganda Fide.⁴⁸ Volgens Assemani bracht een tweede keuken en een tweede provisiekamer geen extra kosten met zich mee, omdat er geen toename van het aantal personen was. Er moest alleen meer brandhout komen voor de keukens, maar de situatie in Libanon was zodanig dat daarvoor niet betaald hoefde te worden. Als voorbeeld noemde hij het klooster van Johannes in Arasso. Hier leefde men niet volgens de kloostertucht en deelden de monniken en de circa vijftien nonnen één keuken en één voorraadkast. De gemeenschap had bovendien schulden. Maar, schrijft Assemani: 'nu is de keuken van de nonnen gescheiden van die van de monniken, de schulden zijn betaald, er zijn 45 nonnen en de opbrengsten zijn hetzelfde als voorheen.' Met andere woorden: een scheiding leidde, ondanks het toenemende aantal nonnen, tot een betere financiële situatie. Deze redenatie is moeilijk te begrijpen, niet alleen omdat het onduidelijk is hoe en door wie de schulden betaald waren, maar ook omdat het onderhouden van een groter aantal

⁴⁴ Mahfoud, 'Les monastères doubles', 128. Deze excommunicatie wordt ook genoemd in: Assemani, *Relazione*, 17.

⁴⁵ Brief van Felici aan de paus d.d. 26 juni 1737, S.C./Misc. Mar. vol. 4, f. 101-102 en f. 107-108.

⁴⁶ Van Leeuwen, *Notables & clergy*, 173.

⁴⁷ Brief van Assemani aan kardinaal Petra d.d. 25 april 1739, S.C./Misc. Mar. vol. 3, f. 289-309; brief van Michele en Felici aan de Propaganda Fide (datum onbekend, waarschijnlijk 1737) S.C./Misc. Mar. vol. 4, f. 556-557.

⁴⁸ Brief van Assemani aan de Propaganda Fide d.d. 20 juni 1737, S.C./Mar. vol. 5, f. 103-106.

nonnen onvermijdelijk een toename in de kosten teweeg moet hebben gebracht. Blijkbaar vond Assemani zijn voorbeeld voldoende om de patriarch te kunnen overtuigen van een totale scheiding. De enige verklaring die hier een rol zou kunnen spelen, maar niet genoemd is, is de eventuele bruidsschat die de toetredende nonnen zouden hebben meegebracht. In de regels voor de nonnen van de Libanese Orde staat dat nonnen al hun bezit bij hun ouders moesten laten, het aan de armen moesten geven, óf aan het klooster moesten doneren.⁴⁹ In de voorschriften die tijdens de Libanese Synode waren goedgekeurd, staat dat vrouwen een bruidsschat meenamen: 'on n'exigera rien d'autre des candidates que le trousseau et la dot.'⁵⁰ Dit zou kunnen verklaren hoe de schulden waren betaald, maar zei Assemani niet dat de opbrengsten van het klooster hetzelfde waren als voorheen? Of zag hij een bruidsschat niet als zodanig? Het lijkt dus alsof in de situatie zoals Assemani die schetst een belangrijke inkomstenfactor buiten beschouwing is gelaten, maar welke, dat is onbekend.

De patriarch bleef overigens overtuigd van zijn standpunt dat het financieel niet aantrekkelijk was de keuken en de voorraadkamer te scheiden, en dat de bewoners daartoe ook niet de middelen hadden. Vooral het bouwen van een nieuw gebouw werd te duur bevonden.⁵¹ Maar, liet de patriarch aan Assemani weten, 'als u ons het nodige geld geeft voor de bouw van nieuwe kloosters en voor een jaarlijks permanent pensioen dan worden ze volgens uw plan gebouwd'⁵².

De morele motieven van de tegenstanders van de scheiding richtten zich vooral op de vernedering van de monniken en nonnen en hun families.⁵³ Het met harde hand ingrijpen door de pauselijk afgevaardigde en de verschillende beschuldigingen jegens de patriarch zorgden immers voor een aantasting van de waardigheid van de maronitische leider en zijn kloosterlingen.⁵⁴ Verschillende bewoners van het Libanese gebergte schreven daarover een brief aan de paus.⁵⁵ De bewoners schreven de paus op de gebruikelijke manier aan, met een kus op zijn 'heilige' voeten. Ze klaagden over hun slechte behandeling door de monniken van de Libanese Orde en hun aanhangers. Die waren namelijk ongehoorzaam aan de patriarch en schaadden zijn autoriteit bij 'het volk'. De patriarch zou de eer van de Heilige Stoel en de voorschriften van de Libanese Synode hebben aangetast, maar dat was volgens de briefschrijvers niet waar.

De oppositie pleitte voor een meer gematigde vorm van scheiding. Patriarchaal afgevaardigde Felici vond dat er niets kon worden aangemerkt op de samenleving zoals die was in de kloosters van Ain Warqa, Mar Shellita en Raifun.⁵⁶ Hij schreef de paus over de reputatie van kloosterlingen, dat religieuze vrouwen de monniken bij hun huishoudelijke diensten hielpen, en dat deden met grote ijver; de bisschoppen droegen er zorg voor dat hun waardigheid, die door één buitenstaander (Assemani) te grabbel werd gegooid, behouden bleef.⁵⁷ Het samenwonen was onschuldig. Volgens Felici waren er

⁴⁹ S.C./Misc. Mar. vol. 4, f. 109-110.

⁵⁰ De Clerq, 'Conciles', 265.

⁵¹ Brief van de bisschop van Laodicée aan de paus d.d. 15 september 1737, S.C./Misc. Mar. vol. 4, f. 394.

⁵² Mahfoud, 'Les monastères doubles', 129.

⁵³ Brief van Felici aan de paus d.d. 26 juni 1737, S.C./Misc. Mar. vol. 4, f. 101-102 en f. 107-108.

⁵⁴ Brief van de bisschop van Laodicée aan de paus d.d. 15 september 1737, S.C./Misc. Mar. vol. 4, f. 394; brief van de patriarch aan de Propaganda Fide d.d. 26 juni 1737, S.C./Misc. Mar. vol. 4, f. 369-370.

⁵⁵ Brief van verschillende bewoners van het Libanese gebergte aan de paus d.d. 1 april 1738, S.C./Misc. Mar. vol. 4, f. 224 en 227.

⁵⁶ Brief van Felici aan de paus d.d. 26 juni 1737, S.C./Misc. Mar. vol. 4, f. 101-102 en f. 107-108.

⁵⁷ Ponente Card. Rezzonico, 20.

geen misstanden in de dubbelkloosters en konden ze als zodanig blijven bestaan. Opvallend is dat hij Assemani een buitenstaander noemt, hoewel hij geboren en opgegroeid was in het Libanese gebergte.

Het onschuldige karakter van het samenwonen werd eveneens benadrukt in een verslag van de patriarch over de relatie tussen het maronitische gebied en Rome.⁵⁸ Hierin staat dat hoewel zowel monniken als nonnen de voorraadkamer in en uit konden gaan, het de gewoonte was dat de nonnen de voedingsmiddelen conserveerden voor beide groepen religieuzen. Ook in de keuken was geen sprake van enige communicatie, aangezien het de nonnen waren die het eten klaarmaakten. Alleen in de kerk kwamen de kloosterlingen samen. De patriarch vroeg zich af waarin dan het gevaar zat, en waar het schandaal en de minachting van de heilige voorschriften?⁵⁹ Dargham El-Khazin wees net als zijn afgevaardigde Felici op de onschuldigheid van de dubbelkloosters. Deze waren alleen aangrenzend, dus de eenheid die door Assemani gesuggereerd werd en de 'schandalige samenleving' die daaraan verbonden zou zijn, waren volgens de patriarch overdreven.⁶⁰

Het is logisch dat de patriarch, Felici en verschillende notabelenfamilies in hun pogingen de scheiding tegen te gaan, dergelijke argumenten aanhaalden om hun standpunt te versterken. Maar hun morele argumenten stonden zonder twijfel in de schaduw van de materiële overwegingen. Als met een splitsing van de kloosters de meningsverschillen en verwarring over de aanwezige misstanden konden worden opgelost, wat de reputatie van de Maronitische Kerk en haar gelovigen alleen maar ten goede zou komen, moeten de tegenstanders wel sterk in hun schoenen gestaan hebben dit te willen tegengaan. De voornaamste reden die ze daarvoor gehad zullen hebben, was dat voor hen het materiële aspect nog zwaarder woog dan het morele. Economisch gezien was een scheiding inderdaad niet voordelig, zeker ook gezien de rol die de kloosters voor verschillende notabelenfamilies speelden. Behalve dat de roomse hervormingen de macht van deze lekennotabelen terugdrongen, tastten ze eveneens de formele en traditionele juridische positie van de maronitische patriarch aan, wat de tegenstand van deze maronieten grotendeels verklaart.

Voorstanders

Behalve tegenstanders waren er ook voorstanders van de beoogde hervorming. Het samenleven van mannen en vrouwen riep vragen op en verschillende mensen wensten dan ook een scheiding van de bewoners van de dubbelkloosters. Het was vooral de Libanese Orde die achter Assemani stond bij de uitvoering van zijn hervormingen. Verder kreeg hij steun van enkele hervormingsgezinde bisschoppen. De argumenten van de voorstanders kunnen eveneens worden onderverdeeld in een materiële en een morele categorie.

De voorstanders van de scheiding voerden niet vaak materiële motieven aan om hun standpunt te versterken. Assemani zei alleen dat hij het onzin vond dat de nonnen noodzakelijk zouden zijn voor bepaalde diensten; er waren immers ook kloosters in het Libanese gebergte waar monniken zonder hulp van inwonende vrouwen leefden, en hulp kregen van andere mannen of van gehuurd personeel, bijvoorbeeld van een enkele vrouw die ze betaalden om de diensten te verzorgen.⁶¹

⁵⁸ G. Gazeno, *Risposta alla Relazione dell'Abelgazione Apostolica alla Nazione Maronita* (plaats en datum onbekend, waarschijnlijk 1737) 6.

⁵⁹ Gazeno, *Risposta*, 6.

⁶⁰ Ibidem, 22.

⁶¹ Brief van Assemani aan kardinaal Petra d.d. 25 april 1738, S.C./Misc. Mar. vol. 3, f. 289-309.

Wel kwam in de discussie van de pauselijk afgevaardigde met de patriarch, over de scheiding van de keuken en de voorraadkamer, een financieel punt naar voren: het hebben van twee keukens en provisiekamers bracht niet altijd extra kosten met zich mee, aldus Assemani. Dit argument, dat zoals ik al aangaf niet overtuigend was, lijkt vooral bedoeld te zijn om te ontkennen dat scheiding een financieel gevaar zou vormen voor het voortbestaan van de kloosters. Overigens is het inderdaad zo dat verschillende voorbeelden aantonen dat kloosters wel degelijk konden voortbestaan als er alleen monniken of nonnen woonden. Maar was dat ook het geval in het Libanese gebergte waar veel dubbelkloosters erg klein waren en waar zij bovendien een niet te onderschatten economische rol hadden, bijvoorbeeld omdat de bewoners een belangrijk deel van de zijdeteelt voor hun rekening namen, of vanwege het systeem van de *wagf* en de voordelen hiervan voor de lekennotabelen die eigenaar van de kloosters waren? Het lijkt erop dat Rome er erg op gebrand was zijn morele normen op te leggen en de materiële kant van het kloosterleven niet onder ogen wilde zien, terwijl in de Libanese samenleving voor de overwegend 'arme' maronieten economische aspecten wel móesten prevaleren.

In Rome vond men het samenleven van monniken en nonnen een schandaal voor heel het Libanese gebergte, ook omdat het nergens anders in de christelijke wereld voorkwam: niet in de rooms-katholieke wereld, niet in de Grieks-orthodoxe.⁶² Niet alleen kwamen zo de geestelijke én lichamelijke gesteldheid van de kloosterlingen in gevaar, omdat mannen en vrouwen van verschillende families samenwoonden in hetzelfde klooster, waar zij zich in een gesloten milieu bevonden, ook de overige gelovigen kwamen in een negatief daglicht te staan.⁶³ Hoewel de tegenstanders juist in de afschaffing van dubbelkloosters een gevaar zagen voor de goede reputatie van de kloosterlingen, stelden de voorstanders dat de kloosters juist gescheiden moesten worden om de goede reputatie te behouden. Volgens kardinaal Rezzonico was de oppositie er oorzaak van dat de hele wereld nu wist dat maronitische monniken en nonnen 'schandalig samenleefden'; hij wilde voorkomen dat men de schuld legde bij de Rooms-Katholieke Kerk, die richtte zich immers vooral op privé-personen, of op de kloosters.⁶⁴

Op 2 september 1737 stelde de Libanese geestelijke Michele Ghaziri het schandalige samenleven en -wonen van maronitische religieuzen aan de kaak in een brief aan kardinaal Felice Zandandario, protector van de Maronitische Kerk in Rome.⁶⁵ Assemani kwam volgens hem veel misbruik tegen bij monniken, die nooit een gelofte van armoede, kuisheid of gehoorzaamheid hadden afgelegd. Ook in verschillende andere brieven aan de Propaganda Fide komt het ontbreken van kloostertucht aan de orde.⁶⁶ Niet alleen leefden nonnen en monniken zonder regels, hetgeen hun reputatie zeer benadeelde, ook trokken ze vaak bedelend samen rond.⁶⁷ Voorstanders van de scheiding benadrukten dan ook regelmatig dat de bewoners van de kloosters geen echte nonnen en monniken waren. Vooral over de

⁶² Brief van missionarissen aan de Propaganda Fide d.d. 27 juli 1737, S.C./Misc. Mar. vol. 3, f. 91-92.

⁶³ Mahfoud, 'Les monastères doubles', 113.

⁶⁴ *Ponente Card. Rezzonico*, 25.

⁶⁵ Ibidem, 16-17.

⁶⁶ Bijvoorbeeld: brief van Assemani aan de Propaganda Fide d.d. 12 juni 1736, S.C./Misc. Mar. vol. 3, f. 191-192; Gazeno, *Risposta*, 6.

⁶⁷ Brief van Assemani aan kardinaal Petra d.d. 25 april 1739, S.C./Misc. Mar. vol. 3, f. 289-309.

functie van de vrouwen in de kloosters werd veel gespeculeerd.⁶⁸ Kardinaal Rezzonico zei over de ongetrouwde vrouwen: 'het zijn geen nonnen, het zijn vrouwen verkleedt als nonnen. Ze wonen ook niet in het klooster, maar dienen alleen in de keuken, de voorraadkamer en de sacristie.'⁶⁹ Dat de vrouwen als lekenzusters werden betiteld, hing wellicht samen met pogingen om de scheiding vlotter te laten verlopen. Maar waren de vrouwen nu leken of religieuzen? Zelfs de patriarch was van mening dat de religieuze vrouwen vaak tertiariessen waren.⁷⁰

Als men het probleem in een bredere context wil plaatsen, kan men zich ook afvragen of het feit een rol speelde dat de vrouw in het achttiende-eeuwse christelijke Westen als meer '(seksueel) bedreigend' werd gezien voor de man, dan in de maronitische cultuur. In dat geval zouden immers ook geen grote bezwaren bestaan hebben tegen dubbelkloosters. Westerse denkbbeelden over het verschil tussen de seksen richtten zich in de achttiende eeuw niet op lichamelijke maar op sociale verschillen. Het sekseverschil was geen uitdrukking van absolute, maar van relatieve, hiërarchische verschillen. Ziel en zinnen bleken in de achttiende eeuw dan ook niet gebonden te zijn aan sekse.⁷¹ De ziel was geslachtloos en de christelijke opdracht tot zelfvervolmaking gold zowel voor mannen als voor vrouwen. Vrouwen kenden net zo goed als mannen de lusten des vlezes die daarbij overwonnen moesten worden. Van de achttiende-eeuwse westerse vrouw werd dus verondersteld dat ze seksuele lusten had. Maar werden vrouwen in de maronitische samenleving relatief als minder bedreigend gezien? Dat lijkt weinig waarschijnlijk als bedacht wordt dat het in het Libanese gebergte, net als in vele andere delen van het Midden-Oosten, nu juist ongewoon was dat vrouwen aan mannen verschenen met wie ze niet getrouwd waren.⁷² Het is dan de vraag waarom dit in de kloosters geen probleem zou zijn. Of was het inderdaad zo dat de monniken en de nonnen elkaar toch nauwelijks zagen, zoals de tegenstanders van de scheiding stelden? Wellicht was de redenering van de patriarch en van zijn afgevaardigde Felici erop gericht aan te tonen dat er geen misstanden in de kloosters plaatsvonden tóch de juiste. Europese reizigers schreven in hun verslagen in ieder geval niet dat zij in contact zijn geweest met vrouwelijke religieuzen. Of er sprake was van seksueel misbruik wordt in de brieven en de verslagen over de Libanese Synode niet expliciet genoemd. Toch lijken de genoemde beschuldigingen daarop gericht, en zou men zich kunnen voorstellen dat het samenwonen van nonnen en monniken dergelijke denkbbeelden opriep. In het algemeen wordt echter de indruk gewekt dat Rome weinig belangstelling had voor seksuele praktijken. Waarschijnlijk woog het voor Rome het zwaarst dat er eenvoudigweg sprake was van samenleven, een situatie die tegen de westerse morele ideeën inging, en bovendien een eventuele vereniging van de Rooms-Katholieke Kerk en de Maronitische Kerk en de verdere latinisering van de laatste in de weg stond. Dát was wat Rome interesseerde, en daarom moest de scheiding worden doorgevoerd.⁷³

⁶⁸ Brief van Ghaziri aan de Propaganda Fide d.d. 2 september 1737, S.C./Misc. Mar. vol. 3, f. 83-84; brief van Assemani aan kardinaal Petra d.d. 25 april 1739, S.C./Misc. Mar. vol. 3, 289-309; verslag van kardinaal Petra over de Libanese Synode van 1736 d.d. 10 juli 1741, S.C./Misc. Mar. vol. 5, f. 207-209.

⁶⁹ *Ponente Card. Rezzonico*, 22.

⁷⁰ Gazeno, *Risposta*, 6.

⁷¹ Myriam Everard, *Ziel en zinnen: over liefde en lust tussen vrouwen in de tweede helft van de achttiende eeuw* (Groningen 1994) 182-183.

⁷² Uit een getuigenis van de jezuïtische pater P. Fromage aan het begin van de achttiende eeuw, in: Mahfoud, 'Les monastères doubles', 116.

⁷³ De verhouding tussen kerk en seksualiteit roept al vele eeuwen vragen op. Karlheinz Deschner besprak in zijn studie *Das Kreuz mit der Kirche. Eine Sexualgeschichte des Christentums* (Düsseldorf/Wenen 1974) de worsteling van de

Conclusie

Voorstanders en tegenstanders van de scheiding van de gelovigen uit de dubbelkloosters gebruikten in 1736 beide materiële en morele motieven om hun standpunt kracht bij te zetten. Wel moet worden opgemerkt dat bij de tegenstanders het materiële, en bij de voorstanders het morele aspect overheerste. Wie hadden nu gelijk: de voorstanders die het samenleven schandalig vonden of de tegenstanders die zeiden dat het samenleven onschuldig was? Voor beide groepen zal het standpunt in de discussie niet op zich hebben gestaan, maar verbonden zijn geweest met zaken als machtsuitoefening, invloed en veranderende relaties tussen wereldlijke en kerkelijke machten. Opvallend is dat mannen en vrouwen in het Libanese religieuze leven samenleefden en -woonden. Dat kan, denk ik, alleen verklaard worden als er geen buitensporige zaken mee gemoeid waren. Bovendien was het in de Libanese samenleving van groot belang dat er sprake was van samenwerking, om op die manier het kloosterleven in stand te houden. Hoewel men daar in het Westen geheel anders over dacht, kunnen maronitische tradities en gewoonten verklaren waarom een samenleving van nonnen en monniken noodzakelijk en 'normaal' was.

De discussie tussen voor- en tegenstanders van de afschaffing van dubbelkloosters duurde voort tot in de negentiende eeuw. De definitieve scheiding was het gevolg van een veranderende relatie tussen de wereldlijke en kerkelijke machten: Rome werd steeds machtiger en de juridische geest van de Katholieke Kerk was binnengedrongen in de Maronitische Kerk ten koste van de macht van de notabelfamilies. Redenen hiervoor lagen in de neergaande economische positie van verschillende lekenpatronen van kloosters en de toenemende westerse invloed op religieuze en intellectuele denkbeelden van onder anderen de maronitische geestelijken. Terwijl de tegenstanders in 1736 nog konden rekenen op steun van de patriarch, stonden de patriarchen aan het begin van de negentiende eeuw aan de kant van de voorstanders van de scheiding van dubbelkloosters. Deze verschuiving en de steeds duidelijkere uitwerking van de hervormingsregels zorgden ervoor dat de scheiding van maronitische dubbelkloosters in de negentiende eeuw voltooid kon worden. •

•

kerk met alle aspecten van de seksualiteit en de seksuele moraal, en op 21 maart 2001 berichtten verschillende Nederlandse kranten dat het Vaticaan voor het eerst seksueel misbruik van nonnen door priesters en missionarissen bevestigde.

Blanke pioniersters in Nederlands-Indië, 1870-1914

Gender en het koloniale in twee Indische romans van Louise B.B. en Augusta de Wit⁷⁴

• Janneke Janssen

In 1978 publiceerde Edward Saïd zijn baanbrekende boek *Oriëntalism*. In dit boek probeert Saïd voor het eerst de mechanismen bloot te leggen die door de westerse wereld gebruikt werden (en worden) om het Oosten te verbeelden. Het Westen doet een poging zich de oosterse wereld toe te eigenen en hem tegelijkertijd te onteigenen. Saïd stelt dat het beeld van het Oosten in de westerse wereld niets meer is dan een creatie van het Westen zelf. Dit beeld komt tot uiting en wordt gevormd en herschappen in alle uitingsvormen van een cultuur, dus ook in de literatuur.⁷⁵ In zijn latere boek *Culture and Imperialism* besteedde Saïd heel hoofdstuk 2 'Consolidated Vision' aan deze 'betekenisdragende en betekenisvormende cultuuruitingen'.⁷⁶ Andere auteurs die schreven over de verschillende koloniën en koloniale mentaliteiten bouwden hierop verder of ontwikkelden (kritische) reacties op het werk van Saïd. Zo ook de Amerikaanse schrijfster Toni Morrison.

Zij kwam tot de conclusie dat in de Amerikaanse literatuur het beeld van de zwarte mens en zijn leven eigenlijk een beeld van verdringing was en ze ontwikkelde een theorie om onzichtbare zaken en personen in de Amerikaanse literatuur zichtbaar te maken. Ze presenteerde deze theorie in haar boek *Playing in the Dark. Whiteness and the Literary Imagination*.⁷⁷ Ook in Nederland waren auteurs inmiddels druk bezig met het analyseren en deconstrueren van de Nederlandse beeldvorming rond het Oosten en dan met name de Nederlandse kolonie Indonesië. Dit deden ze niet alleen op basis van het oriëntalistische principe van Saïd, maar ook vanuit de gedachte dat voor gender een zelfde soort verdringing gold als voor het koloniale. Mieke Bal, Maaike Meijer en Anneke Smelik werkten de (theoretische) betekenissen van deze theorieën verder uit in relatie tot gender en het koloniale in de Nederlandse maatschappij.⁷⁸ Naarmate de jaren vorderden begon literatuuranalyse in dit onderzoek een steeds belangrijkere plaats in te nemen.

Onderzoek naar de uitingen van de koloniale cultuur in Nederland door Nederlanders richtte zich vooral op de manieren waarop de Indiëgangers (de Nederlanders die naar Indonesië gingen) hun

⁷⁴ Dit artikel is een bewerking van mijn doctoraalscriptie *Blanke pioniersters in Nederlands-Indië, 1870-1914. Gender en het koloniale in twee Indische romans van Louise B.B. en Augusta de Wit* (Nijmegen 2001) waarvan zich een exemplaar in de bibliotheek van het Centrum voor Vrouwenstudies van de Katholieke Universiteit Nijmegen bevindt.

⁷⁵ Edward W. Saïd, *Oriëntalism* (New York 1978) 1-2.

⁷⁶ Edward W. Saïd, *Culture and Imperialism* (New York 1993) 62-190.

⁷⁷ Toni Morrison, *Playing in the Dark. Whiteness and the Literary Imagination* (Harvard 1992).

⁷⁸ Mieke Bal ed., *Mensen van papier. Over personages in de literatuur* (Utrecht 1979). Mieke Bal, *De theorie van vertellen en verhalen* (Muiderberg 1990). Maaike Meijer, *In tekst gevat. Inleiding tot een kritiek van representatie* (Amsterdam 1996). Anneke Smelik, Rosemarie Buikema en Maaike Meijer, *Effectief beeldvormen. Theorie, analyse en praktijk van beeldvormingsprocessen* (Assen 1999).

persoonlijke ervaringen hadden verwerkt in reisbeschrijvingen, verhalen, romans, dagboeken en brieven. Dit gebeurde hoogstwaarschijnlijk eerst in brieven, want alle 'Indischgasten' schreven brieven naar huis. Sommigen zelfs in de vorm van meeslepende verhalen. Er wordt wel eens gezegd dat de Indonesische letterkunde zich uit 'de brief naar huis' ontwikkeld heeft.⁷⁹ De invloed van de verhalen in deze brieven, die, eenmaal in Nederland aangekomen, steeds vaker uitmondde in romans, verhalen in periodieken, novellen en pamfletten, mag niet worden onderschat. Zij vormden samen het medium bij uitstek dat een groot gedeelte van de bevolking op de één of andere manier zou bereiken: Indische lectuur en literatuur. De belevenissen van de Nederlander in Indonesië werden opgeschreven door mensen die gevormd waren door de heersende koloniale moraal en gelezen door dezelfde groep. Opvattingen over Indonesië en het leven daar hielden elkaar op deze manier in stand. Het bestuderen van dit schriftelijke materiaal kan vanwege deze relatief grote invloed daarom een goede methode zijn om beeldvorming rond het koloniale te achterhalen.

In dit artikel staan twee koloniale romans centraal. De eerste roman is *Janneke de Pionierster*, geschreven door Louise de Neve (zie afbeelding) in 1904 onder het pseudoniem Louise B.B. In dit boek worden de belevenissen van de vrouwelijke hoofdpersoon Janneke gevolgd, die met haar grote liefde Henk naar een afgelegen goudmijn in Indonesië vertrekt. De tweede roman is *De Godin die Wacht*, in 1903 geschreven door Augusta de Wit. Hierin volgen we de jonge advocaat Van Heemsbergen die zonder zijn verloofde Ada naar Indonesië vertrekt om het rechterlijke werk van zijn overleden leermeester (tevens de vader van Ada) onder de Indonesiërs voort te zetten. De analyse van deze romans zal zich richten op de manier waarop het koloniale (zoals de 'inlander' en de 'njai' – inheemse concubine-) in deze romans gecreëerd werd en op welke wijze deze verdringing van het koloniale samenwerkte en interactie vertoonde met gender.

Verlangen naar Indonesië

Vanaf 1870 begon er een bloeiperiode voor de Indische roman. Er was een groeiende interesse vanuit Nederland voor de gebeurtenissen in 'de Oost'. Dit werd onder andere veroorzaakt door een sterke groei van het aantal Nederlanders dat naar Indonesië vertrok. Opvallend is dat dit niet alleen mannen waren, maar ook steeds vaker vrouwen. Zo kwamen er meer 'Oost-Indische dames en heren'⁸⁰ die het thuisfront op de hoogte wilden houden van hun belevenissen in Indonesië. Ook Nederlandse auteurs doken in het ontstane gat in de markt en waagden zich in steeds grotere aantallen aan het schrijven van een Indische roman. Opmerkelijk is de rol van vrouwelijke auteurs in deze periode. In tientallen romans en verhalenbundels beschreven zij het wel en wee van de Nederlandse vrouwen in Indonesië. Blijkbaar was het leven van de jonge Nederlandse vrouw die naar Indonesië ging een vruchtbaar onderwerp om over te schrijven.

⁷⁹ Rob Nieuwenhuys, *Oost-Indische Spiegel. Wat Nederlandse schrijvers en dichters over Indonesië hebben geschreven, vanaf de eerste jaren der Compagnie tot op heden* (Amsterdam 1972) 12.

⁸⁰ Jan ten Brink, *Oost-Indische Dames en Heeren. Vier bijdragen tot de kennis van de zeden en usantiën der Europeesche maatschappij in Nederlandsch-Indië* (Arnhem 1868).

Wat bijdroeg aan de populariteit van deze verhalen over vrouwen in Indonesië was het feit dat de vrouw een compleet andere wereld betrad (de Indonesische) waar normen en waarden van de Nederlandse gemeenschap verder moesten leven. De pas in Indonesië aangekomen Nederlandse vrouw des huizes kreeg vaak heel wat te stellen met de Indonesische huisbedienden die voor haar komst voor de Nederlandse man hadden gezorgd. Regelmatig ook werd ze geconfronteerd met het Indonesische liefdesleven van haar man. Daarnaast konden heimwee en verveling hard toeslaan. Vooral op de afgelegen posten in het binnenland, waar de man de hele dag in touw was en weinig tijd had om zich om zijn echtgenote te bekommeren. De vrouw moest dus bezigheden zoeken om haar dagen mee te vullen. In Nederland wisten ze wel raad met deze ledige vrouwen en dus kreeg de vrouwelijk hoofdpersoon in Indische romans vaak van de schrijver een 'taak' mee, gebaseerd op het vermeende 'kunnen' van haar sekse.⁸¹ Dit,

populariteit winnende maatschappelijke van de rassen als onhygië-zorgde voor een vergroting die de Nederlandse vrouw in richtten. Zij was het die blank en bruin gescheiden tweeledig. Aan de ene pese man voor (seksu-den. Aan de andere kant de zogenaamde 'verhef-

De vele romans en nesië verschenen had-verlangen naar Indomen begon aan te nesteeds meer die paradijnie aan de oostelijke horiuit het volgende citaat uit Augusta de Wit:

'Hij zag naar den prach-en dacht aan het Morgenland; Indische zee was als een drijvend kwam toch dat verlangen? Het eeu-

gestilde verlangen van den westerling naar het Oosten, half-begrepen en onweerstaanbaar als heimwee, als een voorgeboortelijke herinnering aan de bakermat der volken? Zie den natiënstoet, de koningen, de helden en de wijzen uit het Westen derwaarts gaan, hoe verlangend! Opgaan naar de Oosten, den purperen Oosten, zonnebron, volkeren-wel, oorsprong van godsdiensten en wijsheden, fontein van fantasieën, spuitend wolken-hoog! Allen zoeken zij het, allen die koude hebben geleden en karigheid, het gedrang der al te velen op de al te enge

samen met de in deze periode aanlijke ontwikkeling die een vermenisch en ongewenst bestempelde, van de bijna missieachtige taak Indonesië moest gaan vervoor moest zorgen dat bleven. Deze taak was kant moest zij de Euro-ele) misstappen behoe-moest zij zorgen voor fing' van de Indonesiër. verhalen die over Indoden tot gevolg dat het nesië ongekende vormen. Indonesië werd selijke Nederlandse kolozon, wat duidelijk blijkt *De Godin die Wacht* van

tigen hemel in het Oosten de eilanden-menigte in de tuin-gewest daarvan. Waarvan wenoude, tot op heden toe niet

⁸¹ Elsbeth Locher-Scholten, 'Interraciale ontmoetingen naar sekse in Nederlands-Indië. De onmacht van het getal' in: Esther Captain, Marieke Hellevoort en Marian van der Klein, *Vertrouwd en vreemd. Ontmoetingen tussen Nederland, Indië en Indonesië* (Hilversum 2000) 20.

plek, den dwang van noodzakelijk harde wetten, den nooit-te-beslechten strijd tegen allen en alles voor het bestaan alleen, de onverdragelijke eentonigheid, de droefgeestige moeite. De vreugde zoeken zij, den prachtigen rijkdom, menigvuldigheid van alle dingen, de wijde, de willekeur. In harts-tocht en zieleldrift zoeken zij.⁸²

In dit citaat verwoordt Augusta de Wit het verlangen van de westerling, en dus ook van de Nederlander, naar het Oosten. Het is dit verlangen dat mannen en vrouwen aan het eind van de 19^e eeuw naar Indonesië voerde, vaak ondanks een bedenkelijke blik van de thuisblijvers. Verlangen naar Indonesië was tot daar aan toe, maar ook daadwerkelijk naar dit eilandenrijk toegaan, dat stond gelijk aan degeneratie. De meeste mensen die naar Indonesië gingen werden gezien als fortuinzoekers, mensen die snel geld wilden verdienen en bereid waren daarvoor hun Europees zijn te compromitteren. Soms hadden zich rond Indiëgangers in Nederland schandaaltjes afgespeeld, veelal valsheid in geschrifte en oplichterij. Deze criminele activiteiten waren in Indonesië meestal niet bekend en dus kon de persoon in kwestie daar makkelijk een nieuw leven beginnen. Echter, ook in Indonesië zetten zij hun onzure praktijken meestal onverminderd voort. Het leven van Nederlanders in Indonesië werd dan ook gekleurd door geroddel, oplichterij en onzedelijk gedrag.

Berichten uit Indonesië

Door middel van de brieven die de dames en heren naar huis stuurden, werd het voor de achterblijvers in Nederland steeds duidelijker dat er een negatieve invloed uitging van de koloniën. Vooral Nederlandse mannen leken aangetast te worden door de hitte van de tropische zon, die de lusten opwekte. Maar hoe zat het met de positie van de Nederlandse vrouw in Indonesië? De titel van dit artikel 'Blanke pioniersters in Nederlands-Indië' zegt hier al iets over. Tot het eind van de negentiende eeuw waren er niet zo heel veel Nederlandse vrouwen in Indonesië aanwezig. De mannen moesten het letterlijk en figuurlijk met de inheemse vrouwen doen. Iets wat ze trouwens niet onplezierig vonden. Met de toename van het aantal Nederlandse vrouwen aan het begin van de twintigste eeuw verdween de inheemse vrouw als gezelschap van de Nederlandse man naar de achtergrond. De Nederlandse vrouw nam de taak van de Indonesische huishoudster (de *njai*) over en dus ook de organisatie van het huishouden. Zij hield daarbij vast aan de Europese zeden en gebruiken. Er werden bijvoorbeeld steeds minder Indonesische gerechten gegeten en de Nederlanders gingen zich steeds minder Indonesisch kleden. Het was aan de Nederlandse vrouw Indonesië te vervolmaken door de Nederlandse identiteit te bewaken. Zij werd als het ware een pionierster in het woud van mannelijke macht die in het koloniale Indië gangbaar was.

Vanaf het einde van de negentiende eeuw speelden de verhalen uit de Indische literatuur zich doorgaans in de Europese kringen af. Vrouwen schreven in Indische romans voornamelijk over onderwerpen uit de huiselijke sfeer. Steeds terugkerende thema's in deze boeken zijn de problemen rond het concubineschap (de *njai*), de relatie tussen de uit Europa afkomstige bruid en haar mans kinderen uit een eerdere inheemse relatie, spanningen tussen de legale en illegale kinderen van een blanke Europese man, gemakshuwelijken, eenzaamheid en isolatie, de rol van de huisvrouw in Indonesië, de obsessie van vele Europeanen met promotie en geld en de gevoelens van Europeanen ten opzichte van Indonesiërs. De romantische aandacht voor de inheemse bevolking die kenmerkend

⁸² Augusta de Wit, *De Godin die Wacht* (Amsterdam 1903) 146-147.

was voor romans uit het begin van de negentiende eeuw verdween in deze periode naar de achtergrond.

Allereerst zijn de meeste personages in de romans blank. De Indonesische bevolking nam in de romans een ondergeschikte plaats in. Zij kwamen alleen aan bod als bedienden of goedkope arbeidskrachten. De meeste blanken die in *Janneke de Pionierster* en *De Godin die Wacht* voorkomen zijn Nederlanders, maar zeker niet allemaal. Zo is chef Johnstone van de Ramelehse mijn in *Janneke de Pionierster*, bijvoorbeeld een Australiër. Hij wordt echter tot de groep der Europeanen gerekend, omdat Australië bij de blanke westerse wereld hoorde. Toch overheerst dit 'internationale' aspect niet in de romans van Louise B.B. en Augusta de Wit. Het waren de Nederlandse mannen die Indonesië moesten besturen. De Nederlanders mochten niet teveel afhankelijk worden van de hulp van andere koloniale machten, want dan zouden ze langzaam maar zeker de grip op de kolonie verliezen. De Nederlandse vrouwen waren verantwoordelijk voor behoud van de typisch Nederlandse normen en waarden, bijvoorbeeld Hollandse properheid, die de mannen niet mochten verliezen.⁸³

De in de literatuur optredende blanken waren afkomstig uit alle lagen van de Europese samenleving, waarbij het opvalt dat de burgerlijke kringen het sterkst vertegenwoordigd waren. De voornaamste drijfveren om Nederland te verlaten en zich te vestigen in een kolonie waren gebaseerd op financiële moeilijkheden, drang naar avontuur of andere meer persoonlijke ervaringen.⁸⁴ De grote diversiteit in de Europese gemeenschap gaf aanleiding tot wrijvingen en ruzie. Een roddelcircuit was geboren. Over het sociaal-economisch verleden van de Indonesiërs en andere Aziaten wordt in de romans niets verteld. Zij blijven onzichtbaar in het verhaal en daarmee ook voor de lezer. Het feit dat de echte naam van de Japanse concubine, Yum Yum, uit *Janneke de Pionierster* nooit bekend wordt gemaakt, is hier een goed voorbeeld van.

De Indonesiër als spiegel van de westerse mentaliteit

Met het verdwijnen van de Indonesiër uit de Indische roman aan het eind van de negentiende eeuw kwam het leven van de Europeaan in Indonesië centraal te staan. Voor wat betreft de specifieke 'damesromans' werd het leven van de vrouwen die naar Indonesië trokken op de voorgrond geplaatst. Zoals JanMohamed in zijn artikel 'The Economy of Manichean Allegory' zegt: 'In plaats van het zijn van een ontdekking van de raciale 'Ander', bevestigt koloniale literatuur of lectuur alleen de eigen etnocentrische aannames. In plaats van het daadwerkelijk beschrijven van de buitenste grenzen der 'beschaving' codificeert en bewaart het de structuren van de eigen mentaliteit. De Ander wordt als een spiegel voor het westerse zelf gebruikt.'⁸⁵

De belangrijkste vertegenwoordigers van de inheemse bevolking werden in deze 'nieuwe' literatuur de bedienden met als belangrijkste verpersoonlijking in de 'vrouwenroman': de njai. Vanwege de toenemende onzichtbaarheid van de njai in de 19^e eeuw, werd zij al snel een soort mythe. Zij werd het onderwerp van fantasieën als verleidster van hulpeloze Europese mannen door middel van toverdrankjes en magie. De karikaturaal aandoende weergave van de Indo-europese bevolkingsgroep diende dezelfde functie, namelijk het in de ogen van Europeanen bevestigen en herscheppen van de Europese superioriteit. Kritiekloos ten opzichte van de gedragingen van de Nederlander in Indonesië

⁸³ Lily Clerkx, *Mensen in Deli. Een maatschappijbeeld uit de belletrise* (Amsterdam z.j.) 10.

⁸⁴ Ibidem, 12.

⁸⁵ Abdul R. JanMohamed, 'The economy of Manichean Allegory: the function of Racial Difference in Colonist Literature', *Critical Inquiry*. "Race," *Writing and Difference* 12 (Chicago 1985) 65.

en dan met name gedragingen ten opzichte van de Indonesiër was de literatuur zeker niet. De Nederlandse aanwezigheid in de Indische archipel werd echter niet ter discussie gesteld.⁸⁶ In de Indische literatuur wordt de lezer vooral getroffen door de uitermate negatieve houding van de Europeanen ten opzichte van de inheemse bevolking en dan met name tegenover de bedienden waarmee ze samenleefden.

Daarentegen wordt voortdurend op de grote aanhankelijkheid van de bedienden ten opzichte van de Europeanen gewezen. Zonder Europeanen zouden de Indonesiërs zich geen raad meer weten met hun leven. Deze denigrerende toespelingen worden aangevuld met zware kritiek op de Indonesische manier van handelen en Indonesische gedragingen. In de ogen van de Nederlander waren ze lui en gemakzuchtig, niet in staat veel te presteren, gauw moe en zagen geen kwaad in liegen en stelen. Kortom ze waren onbetrouwbaar. Er moest niet van de dagelijkse routine afgeweken worden want dan waren de Indonesiërs meteen in de war en lukte niets meer. Daarnaast waren de meeste Europeanen bang door intensief contact met de Indonesiër, slachtoffer te worden van slechte hygiëne, huidziekten, geslachtsziekten, uitingen van brutaliteit en (moord)complotten.⁸⁷

In zowel *Janneke de Pionierster* als *De Godin die Wacht* is sprake van 'the Indiist character as surrogate and enabler', zoals Morrison heeft geschreven.⁸⁸ De blanke Nederlandse lezer(es) kan zich hier in alles het tegendeel van de Indische mens voelen: Nederlands (en dus Europees) zijn betekende beheerst en beschaafd in plaats van instinctmatig, irrationeel en ongeciviseerd, levend in de twintigste eeuw in plaats van in de oertijd. De tegenstellingen tussen Europeanen en Indonesiërs, verbeeld door de begrippenparen actief-passief, en snel-traag, werden door dit soort vervreemdende stijlfiguren uitgebreid met bewust-onbewust, volwassene-kind en zelfs mens-dier. Het onderliggende model van al deze tegenstellingen is duidelijk. Het zijn variaties op de traditionele cultuur-natuur of West-Oost oppositie die de koloniale verhoudingen in Indonesië vanaf het begin hebben gedomineerd.⁸⁹ De ethische politiek die aan het eind van de 19^e eeuw in zwang kwam, en die verwoord wordt in *De Godin die Wacht*, verandert hier weinig aan. Augusta de Wit maakt gebruik van precies dezelfde mechanismen als Louise B.B. om de kloof tussen 'blanke' Europeanen en 'bruine' Indonesiërs zo groot mogelijk te maken.

Zoals gezegd bepaalden representaties van bedienden het beeld dat de westerse wereld van het Oosten en de Indonesiërs had. Het was vooral de blanke vrouw die in het huishouden geconfronteerd werd met verschillende variaties van en interacties tussen ras (Europees, Aziatisch, Indo-Europees en Inlands), klasse en gender. De gezinsstructuur van de koloniale huishoudens was illustratief voor de complexe sociale patronen binnen de algemene koloniale maatschappij en van de vele scheidingen en opdelingen hierin. Zoals Elsbeth Locher-Scholten ook zegt in haar boek *Women and the Colonial State* waren de Europese gezinnen met hun Indonesische bedienden microkosmosen, waarin de schisma's in de koloniale maatschappij voor een groot deel bepaald, in stand gehouden, en uitgespeeld werden en tot uiting kwamen.⁹⁰

⁸⁶ Peter van Zonneveld, *Album van Insulinde. Beknopte geschiedenis van de Indisch-Nederlandse literatuur* (Amsterdam 1995) 36.

⁸⁷ L. Turksma, *Nederlanders in Nederlands-Indië. Sociologische interpretatie van een verleden tijd* (Amersfoort 1987) 75.

⁸⁸ Morrison, *Playing in the Dark*, 66.

⁸⁹ Meijer, *In tekst gevat*, 129.

⁹⁰ Elsbeth Locher-Scholten, *Women and the Colonial State. Essays on Gender and Modernity in the Netherlands Indies 1900-1942* (Amsterdam 2000) 85.

Van evolutietheorie naar Ethische Politiek

In lijn met de evolutionaire theorieën die in de negentiende en begin twintigste eeuw bestonden, werden de Indonesiërs binnen de huiselijke sfeer en daarbuiten gerepresenteerd als gelijk aan de Nederlanders, maar dan minder ontwikkeld, nog steeds één of meer stappen achter in de tijd. Net als kinderen zouden de Indonesiërs tijd nodig hebben om de achterstand in te halen. De Nederlanders zagen het als hun taak dit ontwikkelingsproces te initiëren. De evolutietheorieën werden gereflecteerd door en in de Ethische Politiek. Deze nieuwe politieke stroming kwam tot uiting in de retoriek van het gezin – Indonesische kinderen onder voogdijschap van het Westen – met sterk paternalistische trekken. Indonesiërs maakten deel uit van de menselijke familie, maar vormden de jongere generatie, die een sterke vaderlijke, en sturende hand nodig had.⁹¹ De mannen die deze Indonesiërs zouden moeten ‘opheffen’ en ‘voortstuwen’ hadden zelf echter thuis de ondersteunende hand van hun Europese blanke echtgenotes nodig.

Uit bovenstaande opvattingen vloeide bijna automatisch voort het ‘tot ander’ maken van de Indonesische bevolking. De Indonesiër moest zo gerepresenteerd worden dat de Europeaan zich absoluut niet zou kunnen identificeren met deze bevolkingsgroep en zich in alles aan de ‘inlanders’ superieur zou voelen. Bij het bovenstaande kunnen drie kanttekeningen worden geplaatst. Ten eerste is het niet alleen de inheemse mens die ‘tot ander’ wordt gemaakt door zijn vervreemdende uiterlijk, dialect en kinderlijke taal. Ook de Nederlanders en andere Europeanen worden voortdurend getypeerd en te kijk gezet door op een negatieve manier gebruik te maken van hun uiterlijk en gedragingen. Voorbeelden hiervan zijn vooral te vinden in *De Godin die Wacht*. Doel van deze ‘tot ander’ makende technieken was het onderscheid maken binnen de Europese gemeenschap tussen de verschillende rangen en standen. Het werd correct geacht mensen van je eigen stand op te zoeken, hoewel dit door de relatieve schaarste aan Europeanen moeilijk was.

Het verschil met het gebruik van ‘tot ander’ makende stijlfiguren in relatie tot de Indonesiër is dat het bij gebruik binnen de Europese gemeenschap gaat om het intern classificeren van de eigen groep. Deze gemeenschap hield tegenover de Indonesische buitenwereld een façade op, zodat de interne verschillen en geschillen niet zichtbaar werden. Om deze ruzies in goede banen te leiden werden er binnen de groep Europeanen mensen belachelijk en ‘tot ander’ gemaakt. Het gebruik van ‘tot ander’ makende stijlfiguren in relatie tot de Indonesiër had voornamelijk tot doel het verschil tussen de rassen te accentueren en de grenzen in de omgang met andere rassen te trekken, weer te geven, bij te stellen en te verscherpen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de twee bestudeerde romans een groot aantal van dit soort sociaal definiërende instrumenten in zich hebben. De romans gaan beide over het leven van de Europeaan in Indonesië. Aangezien het ‘tot ander’ maken van de Indonesiër (en in mindere mate de eigen rasgenoten) dagelijkse kost was in Indonesië, zou het voor de schrijfsters een onmogelijkheid zijn geweest om het leven in Indonesië te beschrijven zonder dit proces weer te geven.

De tweede kanttekening heeft ermee te maken dat de Indonesiër aan de ene kant voorgesteld wordt als de meest vreemde ‘ander’: hij is een sloom, primitief, onwetend, gewelddadig ‘dier’, kortom een ‘oermens’. Aan de andere kant is hij in de praktijk vaak wel de meest nabije ander. Met hem of haar wordt samengeleefd in de privé-sfeer van het huis. De Europeaan is in zijn omgang met deze ‘ander’ niet beperkt tot de straat of het werk, maar komt in alle facetten van het leven met hem of haar

⁹¹ Ibidem, 87.

in aanraking. Hier ontstaat een verschil met het 'tot ander' maken van de mede-Europeaan, die hoeft hij of zij meestal alleen in de publieke sfeer tegen het lijf te lopen.

Tenslotte wordt de 'alomtegenwoordige smerigheid' van Indonesië met een overdreven fascinatie beschreven. Deze Indiïstische beschrijving heeft tot doel door het scheppen van contrasten meer reliëf te geven aan een (verzwegen) norm: de Nederlandse properheid en hygiëne. Maar wat bij lezing opvalt in de romans is de enorme chaos die de Europeanen ervan kunnen maken, vooral als er drank in het spel is.⁹² Zowel in *Janneke de Pionierster* als in *De Godin die Wacht* wordt uitgebreid aandacht besteed aan de invloed van drank op de Europeaan. Vooral als de Europese mannen alleen zijn en niet onder de zuiverende invloed van een blanke vrouw staan, kan alcohol veel schade aanrichten. Menig seksueel contact met een inheemse vrouw werd aangegaan na een feestje of eenzame drinkbui.

Angst voor de 'ander' en de daarmee gepaard gaande angst voor verindischen werd in de romans verwoord in termen die geassocieerd werden met het vrouwelijke, zoals schoonheid, reinheid, zuiverheid en hygiëne. Kleding werd bijvoorbeeld gezien als een uitdrukking van sociale verschillen zoals leeftijd, klasse en gender en als een indicator voor sociale normen en waarden. Mode en kleding functioneerden als sociale herkenningspunten, zowel voor groepen als individuen, die zo de verlangde identiteit creëren.⁹³ Zowel in *Janneke de Pionierster* als in *De Godin die Wacht* wordt gebruik gemaakt van 'het vrouwelijke' om angst voor verindischen, rassenvermenging en 'de ander' in het algemeen, te uiten. Niet alleen de fysieke aanwezigheid van een vrouw was hierop van invloed, zoals in *Janneke de Pionierster*, maar ook de denkbeeldige aanwezigheid van een toezien vrouwelijk oog kon de man positief beïnvloeden, zoals in *De Godin die Wacht* het geval is.

Vrouwen op avontuur

Janneke de Pionierster en *De Godin die Wacht* lijken in eerste instantie liefdesverhalen te zijn. Worden de romans daarentegen beter bekeken dan valt op dat ze beide ook avonturenromans zijn. In een avonturenroman zijn er mogelijkheden genoeg voor de creatie van nieuwe structuren. Alleen Louise B.B. maakte gebruik van die mogelijkheden en doorbrak de traditionele verhaalstructuren door ruimte te maken voor vrouwelijke subjectiviteit. De hoofdfiguur van haar roman is een vrouw die in de ik-vorm over haar avonturen in Indonesië vertelt. Janneke beleeft een avontuur, onderneemt een zoektocht of queeste en dit was een ongebruikelijk gegeven in literatuur uit deze periode. In *De Godin die Wacht* is de hoofdpersoon een man waarover door de externe verteller in de persoon van Augusta de Wit een verhaal verteld wordt. Er is in de roman eigenlijk geen plaats voor vrouwelijke subjectiviteit, omdat Augusta de Wit meer aandacht heeft besteed aan het invoegen van haar ethische idealen en natuurbeschrijvingen in het verhaal.

Van Van Heemsbergen, de hoofdpersoon in *De Godin die Wacht* wordt verwacht dat hij de ethische idealen en gedachtengang van de Nederlandse politiek en het Nederlandse rechtssysteem tot uiting brengt in zijn daden in de kolonie. Hij is tenslotte een jurist. Het rechtssysteem leent zich toch bij uitstek voor het 'verheffende' ideaal dat de Nederlander moet uitdragen. Dat dit meestal gedaan wordt door de vrouw, wordt in deze roman in eerste instantie bestreden. Het is Van Heemsbergen die naar Indonesië vertrekt om de Indonesiër te gaan 'verheffen'. Aan het eind van het boek blijkt dat het traditionele idee van de beschavende vrouw correct is en Ada wordt de traditionele

⁹² Meijer, *In tekst gevat*, 133.

⁹³ Ibidem, 122.

vertegenwoordigster van het Europese, het reine, het nog niet beïnvloede, het ethische ideaal waar iedereen zich door zou moeten laten leiden in de omgang met de Indonesiër. Alleen de blanke Europese vrouw is in staat de ethische idealen van de Europese beschaving naar behoren over te brengen. Mannen zijn wat dit betreft zwak en hebben een sterke vrouwenhand nodig om zich staande te houden in een verloederde koloniale maatschappij.

Kortom, zonder vrouw kan een blanke man niet naar de voor hem gangbare normen en waarden leven. *Janneke de Pionierster* heeft dezelfde moraal in zich. Ook hier is Janneke uiteindelijk degene die triomfeert over de mannen van Rameleh en hen op het rechte pad brengt. Verschil met Ada is dat Janneke participeert in het verhaal en Ada een passieve bijfiguur blijft. Concluderend kan gezegd worden dat Louise B.B. in *Janneke de Pionierster* met succes geprobeerd heeft de stereotype opvattingen rond gender te doorbreken, niet alleen door een radicale omkering van het zogenaamde 'heldenplot' (waarin de man altijd de held van het verhaal is), maar ook door het aansnijden van maatschappelijke discussies als lichaamsbeweging voor vrouwen. Wat betreft het koloniale worden er eigenlijk alleen maar stereotype opvattingen gereproduceerd in de vorm van 'tot ander' makende technieken en worden er geen pogingen ondernomen om ze te doorbreken. Conform de tijdgeest zorgt ze er wel voor dat het grensoverschrijdende gedrag van Janneke niet het traditionele ideaal van de beschavende Europese blanke vrouw in de weg staat.

Wat betreft *De Godin die Wacht* van Augusta de Wit kan gezegd worden dat het de auteur, hoezeer ze zich ook verbonden voelde met het lot van de Indonesiër, niet gelukt is een einde te maken aan de clichématige wijze waarop er in de Indische literatuur in het algemeen geschreven werd over het koloniale. In haar boek zijn meer stereotype bevestigende zinnen aan te treffen dan in het boek van Louise B.B., een schrijfster die geen expliciet voor- of tegenstander was van de verheffing van de Indonesiër of van de ethische politiek. Dit kan echter ook te maken hebben met het feit dat Louise B.B. in haar verhaal de nadruk heeft gelegd op het leven van de vrouw in Indonesië vanuit een vrouwelijk perspectief en dus de interactie tussen gender en het koloniale, en dat Augusta de Wit zich meer bezig heeft gehouden met het (ethische) koloniale. Gender komt voor haar op het tweede plan en op de momenten dat ze het er wel over heeft, blijft ze steken op het niveau van het traditioneel beschavende vrouwbeeld.

Welke conclusies kunnen na lezing van de romans getrokken worden? De belangrijkste overeenkomst tussen de twee romans is die van een allesoverheersende gedachtegang rond 'de beschavende Europese vrouw'. Het was de Europese vrouw die naar Indonesië ging, die zorg droeg voor de Europese normen en waarden in Indonesië. Zij was het die ervoor moest zorgen dat de Europese mannen zich niet te buiten zouden gaan aan allerlei exotische heerlijkheden (en dan vooral de njai of inheemse concubine). De Europese gemeenschap in Indonesië moest eenheid uitstralen en het was de Europese vrouw die geacht werd deze eenheid te waarborgen. Scheurtjes en barsten moesten door haar verhuld en gladgestreken worden. De inheemse bevolking van Indonesië mocht niets van de innerlijke verdeeldheid onder de Europeanen merken. Hiermee is een andere belangrijke overeenkomst tussen beide romans aangestipt: het creëren van afstand tussen de Europeaan en 'de Ander'. In dit geval wordt de Indonesiër in de romans ook wel 'inlander' genoemd.

Verschillen tussen beide romans ontstaan vooral door het ethische karakter van het boek van Augusta de Wit. Vóór alles gaat het 'verheffen', 'voortstuwen' en 'opheffen' van de Indonesiër en de Indonesische maatschappij. Het is de taak van de Europeaan te zorgen voor deze positieve ontwikkeling in het leven van de Indonesische bevolking. De vrouw speelt hier volgens Augusta de

Wit een belangrijke rol in, omdat zij vanwege haar zorgende inborst de aangewezen persoon zou zijn om de Indonesiër aan de hand te nemen en naar een betere toekomst te leiden. Dit in tegenstelling tot het boek van Louise B.B. waarin de vrouwelijke hoofdpersoon de handen al vol heeft met het in toom houden en aan banden leggen van de normloze en zedeloze uitpattingen van de mannelijke Europese bevolking. De Indonesische literatuur en lectuur werd zo een ontmoeting tussen de verschillende en vooral botsende normen en waarden van Oost en West met de Europese vrouw als katalysator in het midden. •

Nog eens: Wilhelmina en de katholieken

Naar aanleiding van Cees Fasseur, *Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormeloze jas* (Amsterdam 2001)

• Jac Bosmans

Drie jaar na het verschijnen van het veelgeprezen eerste deel heeft de Leidse hoogleraar geschiedenis Fasseur vorig jaar zijn biografie van koningin Wilhelmina (1880-1962) gecompleteerd met een even lezenswaardig tweede deel over de periode na 1918. Dus kan ik mijn naar aanleiding van het eerste deel begonnen beschrijving van de houding van deze opmerkelijke vorstin jegens haar katholieke onderdanen voortzetten.

De jonge koningin

In het vorige artikel⁹⁴ heb ik Wilhelmina aan de hand van Fasseur neergezet als een persoon die in haar vormingsjaren opgroeide in een omgeving waarin anti-papistische sentimenten volop de kans kregen. Haar werd bijgebracht dat Nederland een protestantse natie was, die op haar hoede diende te zijn voor de aspiraties van het fanatieke rooms-katholicisme. Haar leermeesters wortelden bij haar stevig de opvatting dat de geschiedenis van de Oranjedynastie in het teken stond van de strijd tegen het absolutistische katholieke geloof, dat voor protestanten niet veel meer dan een bijgeloof was. In 1898 tot staatshoofd gekroond, nam Wilhelmina zich voor koningin van heel Nederland te zijn, maar van haar argwaan jegens de katholieken kon zij zich maar moeilijk bevrijden.

Die argwaan richtte zich overigens in hoofdzaak op het instituut kerk en op haar leer. Dat was begrijpelijk, want van een onvoorwaardelijke erkenning van de monarchie onder het huis van Oranje was er van die kant formeel toen nog geen sprake. Het ontbrak de katholieken in die tijd namelijk aan een vaste opvatting over de staat. De staat, zo hielden zij zichzelf voor, diende allereerst de rechten en vrijheden van de kerk te garanderen en daaraan was de staatsvorm ondergeschikt; een republiek die zo'n garantie bood, was te verkiezen boven een monarchie die dat niet deed en omgekeerd. Deze onverschilligheid, die ook de katholieken in Nederland aan de dag legden, was koren op de molen van die protestanten, die hun vaderland van katholieke zijde bedreigd voelden. Zij verdachten de katholieken ervan zich in het Nederland van Oranje niet op hun gemak te voelen en de paus van Rome als hun monarch te beschouwen.

In de praktijk echter betoonden de katholieken zich even trouwe Oranjeklanten, met als eerste hoogtepunt november 1918, toen er door de socialistische coupe-poging bedenkelijk aan de fundamenteën van de monarchale staat werd gewerkt; de katholieke organisaties lieten zich in deze turbulente maand moeiteloos mobiliseren om op te trekken naar Den Haag voor een massale afhankelijkheidsbetuiging aan het koningshuis. Ondanks de principiële argwaan was het voor Wilhelmina daarom niet moeilijk om in de praktijk van alledag hartelijke omgang te hebben met individuele katholieken; in haar hofhouding ontbraken zij niet. Kortom, de Wilhelmina van Fasseurs

⁹⁴ J. Bosmans, 'Wilhelmina en de katholieken', *Ex Tempore* 17 (1998) 195-206.

eerste deel was te betrappen op anti-gevoelens jegens de katholieke kerk en haar leer, maar consequenties voor haar katholieke onderdanen had dat niet; hoogstens kon men een zekere gereserveerdheid bij de behandeling van de staatszaken bespeuren, zodra zij met de katholieke politiek te maken kreeg.

Is de Wilhelmina van Fasseurs tweede deel in dit opzicht een andere? Fasseur is deze keer spaarzaam met het verstrekken van inzicht in Wilhelmina's opvattingen en handelen ten deze. Dat mag hem niet euvel worden geduid, want voor een biograaf hoeft die vraag natuurlijk niet te primeren. Ook de oorspronkelijk beoogde biograaf, mijn voorganger A.F.Manning, zou blijkens de bouwstenen die hij voor zijn plotselinge dood in 1991 had aangedragen, geen bijzonder oog op deze kant van Wilhelmina hebben laten vallen.⁹⁵ Toch is de vraag buitengewoon interessant omdat de katholieken met hun grote gezinnen na 1918 ten koste van de Nederlands-hervormden de grootste minderheidsgroep werden en politiek dankzij de invoering van de evenredige vertegenwoordiging en het algemeen kiesrecht snel oprukten naar het centrum van de macht. Bovendien legden zij steeds meer hun onverschilligheid jegens de staatsvorm af. De RKSP handhaafde officieel weliswaar nog het neutraliteitsprincipe, maar schoof toch al aardig op in de richting van een voorkeur voor het erfelijk nationaal koningschap, al verbond zij dit nog niet direct met het huis van Oranje. Na 1945 verdween echter ieder voorbehoud. Voor de KVP gold het huis van Oranje van meet af aan als de bijzondere waarborg voor de onafhankelijke, bovenpartijdige uitoefening van het staatsgezag. Onder deze omstandigheden zou het Wilhelmina niet moeilijk hebben mogen vallen om haar argwaan jegens de katholieken te laten varen en zich ook als hun koningin nadrukkelijk te manifesteren.

Katholieke dienaren van de kroon

Toch heeft het de nodige tijd geduurd eer Wilhelmina haar achterdocht geheel van zich afschudde. Zij bleef een overtuigde protestant, die in de Nederlandse geschiedenis Gods hand zag en het protestantse volksdeel als de kern der natie beschouwde. Haar groeiende oecumenische belangstelling sloot het katholicisme voorlopig niet in. De bijzondere situatie van de bezettingstijd was er voor nodig om haar te doen beseffen dat de leiding van het land ook bij katholieken in goede handen kon zijn.

Terstond in 1918 kreeg Wilhelmina voor het eerst te maken met een katholieke minister-president in de persoon van Ruijs de Beerenbrouck, een Limburger nog wel. In protestants Nederland groeide nu de vrees, dat de bisschoppen en het Vaticaan het voor het zeggen zouden krijgen. Een bevestiging van de bange voorgevoelens zocht men in het succes dat de katholieke fractie in de Tweede Kamer in 1920 behaalde, toen met steun van links het tijdens de Eerste Wereldoorlog ingestelde, maar als tijdelijk bedoelde gezantschap bij de paus werd omgezet in een blijvende vertegenwoordiging.

Deelde Wilhelmina deze vrees in dezelfde mate? Fasseur maakt in ieder geval duidelijk dat zij buitengewoon alert bleef op de aanspraken van de kerk. Zij liet nog gemakkelijk haar oren hangen naar papenvreters in haar omgeving, van wie met name de hoogbejaarde christelijk-historische voorman De Savornin Lohman tot zijn dood in 1924 de nodige invloed op haar had. Toen een nieuwe internuntius zich in 1921 bij haar kwam voorstellen als de diplomatieke vertegenwoordiger van de plaatsbekleder van Christus op aarde, toonde zij zich, nog geheel staande in de calvinistische traditie, buitengewoon gekwetst; de regering-Ruijs was zo verstandig de internuntius door het Vaticaan weer te

⁹⁵ A.F.Manning, 'Koningin Wilhelmina', in: C.A.Tamse (red.), *Nassau en Oranje in de Nederlandse geschiedenis* (Alphen aan den Rijn 1979) 359-396; A.F.Manning, 'Vereisten voor een Wilhelmina-biografie', in: C.A.Tamse, *Koningin Wilhelmina* (Alphen aan den Rijn 1981) 170-179.

laten terugroepen. Bij een bezoek aan Limburg toonde Wilhelmina zich merkbaar opgelucht dat de geestelijkheid niet van de partij was om haar te begroeten. Het in 1924 te Amsterdam gehouden Internationaal Eucharistisch Congres liet zij demonstratief links liggen; geen van de deelnemers, ook niet de kardinaal-legaat W.M. van Rossum, gunde zij een audiëntie. Lang heeft zij zich verzet tegen de omzetting van de Nederlandse gezantschappen in ambassades, enkel uit angst dat op grond van het wederkerigheidsbeginsel de positie van de pauselijke afgezant in Den Haag dan zou worden opgewaardeerd en deze zelfs wel eens *doyen* van het diplomatieke corps zou kunnen worden. Het is jammer dat Fasseur in dit verband niets meedeelt over de stemming, waarin Wilhelmina verkeerde toen in de 'nacht van Kersten' in 1925 tot groot genoegen van de anti-papisten in protestants Nederland het gezantschap bij de paus alsnog werd geliquideerd. Aangenomen mag worden dat zij er geen traan om heeft gelaten. Toen tijdens de Tweede Wereldoorlog de regering in ballingschap het herstel van het gezantschap weer aan de orde stelde, heeft zij zich er in ieder geval zo lang mogelijk tegen verzet, met het argument dat zo iets niet buiten het Nederlandse volk om kon geschieden; het doet gezocht aan en zij ging pas om nadat de ministers hadden gedreigd en bloc ontslag te zullen nemen.

Ruijs de Beerenbrouck was voor een achterdochtige Wilhelmina een meevaller. Zij vond hem een aardige man, geen scherpstijper, een goed teamleider, bereid tot overleg en optimistisch van aard. Toch wenste zij in 1922, ondanks dat de RKSP versterkt uit de verkiezingsstrijd te voorschijn was gekomen, een protestant als premier; per slot van rekening hadden de protestantse partijen nog meer zetels gewonnen en dus moest deze stroming aan haar trekken kunnen komen, redeneerde zij. Slechts doordat de leiders van ARP en CHU elkaar de voorrang betwistten, kon Ruijs zijn tweede kabinet formeren, als 'second best' dus. Na Colijn (1925-1926) en De Geer (1926-1929) trad Ruijs opnieuw aan als minister-president. Wilhelmina heeft in 1929 als een goed constitutioneel vorst gehoor gegeven aan haar adviseurs die allen wezen in zijn richting; hoewel de verkiezingen nauwelijks wijzigingen hadden aangebracht in de krachtsverhoudingen tussen de katholieken en de protestanten, had zij het argument van 1922 natuurlijk kunnen herhalen, maar of zij dat ook heeft overwogen, laat Fasseur in het midden, zodat bij hem het beeld oprijst dat zij deze keer zonder enige reserve een katholiek als premier heeft aanvaard.

Wat Wilhelmina vond van de overige katholieke ministers die haar in de jaren twintig en dertig hebben gediend, daarover zwijgt Fasseur goeddeels. Bekend is dat zij van het politieke bedrijf in het algemeen geen hoge dunk had. Naarmate de problemen onder invloed van de economische crisis en de oorlogsdreiging toenamen, ging zij zich storen aan de aanpak, die zij als te sloom en te traag ervoer. Dat gold vooral de opvoering van de weerbaarheid van het land en de bestrijding van de werkloosheid. Wat deze laatste problematiek betreft, kan men zich afvragen of de verwijten van Wilhelmina ook de katholieke ministers in het vierde kabinet-Colijn (1937-1939) hebben getroffen. Zij immers stonden, met Steenberghe (Economische Zaken) en Romme (Sociale Zaken) in het voorste gelid, op de bres voor een grotere staatsbemoeienis met de werkloosheidszorg, maar stuitten op de onwil van hun protestantse collega's De Wilde (Financiën) en Colijn die daarvan een verrooiming van Nederland vreesden. De tegenstellingen bleken onoverbrugbaar en omdat de katholieke ministers hun poot stijf hielden, leidde dat tot een voortijdig einde van het kabinet.⁹⁶ Fasseur vermeldt dat Wilhelmina in ieder geval onder de indruk was van Rommes aanpak van de werkloosheid en het

⁹⁶ J. Bosmans, *Romme. Biografie 1896-1946* (Utrecht 1991) 302-354.

Colijn, ondanks dat hij een wit voetje bij haar had, kwalijk nam het conflict met Romme op de spits te hebben gedreven.

Toen de katholieken in 1939 Colijn lieten struikelen, kwam het ook tot een ontknoping in de zogenaamde Osse-affaire, waarin de katholieke minister van Justitie Goseling de schijn tegen had. Hij had de verdenking op zich geladen de plaatselijke marechausseebrigade, die buitengewoon succesvol was in de bestrijding van de nogal hoge criminaliteit in Oss, de opsporingsbevoegdheid te hebben ontnomen om van zedenmisdrijven verdachte katholieke geestelijken uit haar greep te houden. De Tweede Kamer had er, met uitzondering van de katholieke fractie, geen goed woord voor over. Goseling zou er ongetwijfeld zijn nek op hebben gebroken, ware het niet dat het kabinet al op het punt van heengaan stond vanwege de interne tweespalt over de werkloosheidsaanpak. Bij Wilhelmina heeft deze gedreven katholieke minister nooit goed gelegen; zijn karakter, waarvan mildheid en gematigdheid niet de kenmerken waren, stootte haar af. Hij had het bij haar voorgoed verbruid toen hij aan de bij haar hoog aangeschreven marechaussee kwam. Fasseur laat doorschemeren dat Wilhelmina in het optreden van Goseling roomse aanmatiging van de ergste soort zag; de Koninklijke Marechaussee was immers een bij uitstek protestants legeronderdeel, dat ook nog eens verantwoordelijk was voor de bewaking van het koninklijk huis. Toen Goseling in 1941 in Buchenwald was gestorven, weigerde zij een herdenkingsdienst in een Londense kerk bij te wonen. 'U verbeeldt U toch niet,' kreeg de directeur van haar kabinet te horen, 'dat ik daaraan een blijk van belangstelling ga geven. Dat is 't laatste wat in mijn hoofd opkomt' (210). De sympathie voor de katholieke inzet, die Steenberghe en Romme bij haar eventueel hebben gewekt, moet, het kan haast niet anders bij zo'n emotionele reactie, door Goseling weer teniet zijn gedaan.

Bij Romme moeten we nog even stilstaan, omdat hij een uitgesproken representant was van een stroming onder katholieke rechtsgeleerden, die pleitten voor de verruiming van de staatsrechtelijke bevoegdheden van de koning. Hij verkondigde van hen de meest verstrekkende opvattingen. Als hoogleraar in Tilburg gaf Romme in de jaren voorafgaande aan zijn ministerschap college over het erfelijk nationaal koningschap en bracht hij de studenten bij dat de koning in het staatsbestel een leidende rol diende toe te vallen, als fundamentele zedelijke beginselen in het geding waren en de politieke verhoudingen de vorming van parlementaire kabinetten verhinderden. Ook het grote publiek kon kennis nemen van deze in de kern toch wel bedenkelijke denkbeelden, want bij gelegenheid van het huwelijk van Juliana in 1937 verscheen een samenvatting van het collegedictaat onder de titel *Erfelijk Nationaal Koningschap*.⁹⁷ Het voor katholieken nog netelige vraagstuk van de verbinding tussen het koningschap en het huis van Oranje omzeilde Romme door de verhandeling abstract te houden, maar de brochure liet hij wel in een oranje kaft steken. Als Rommes biograaf was ik er natuurlijk buitengewoon nieuwsgierig naar om bij Fasseur te kunnen lezen, hoe Wilhelmina op deze brochure heeft gereageerd. Per slot van rekening groeide bij haar in deze tijd de afkeer jegens de slappe politiek en liet zij steeds meer merken uit de beknelling te willen breken, waarin het staatsrecht haar gevangen hield. Helaas besteedt Fasseur geen aandacht aan de brochure. Wilhelmina heeft haar waarschijnlijk wel gelezen, al zal het niet meteen bij verschijnen zijn geweest, zo althans valt af te leiden uit een terloopse mededeling van Fasseur dat zij (pas) in april 1940 belangstelling toonde voor onder katholieke hoogleraren levende denkbeelden over de versterking van de macht van de Kroon.

⁹⁷ Bosmans, *Romme*, 239-242.

In ballingschap

Dat was dan kort voor de Duitse inval, die de episode inluidde waarin Wilhelmina maximaal gebruik zou gaan maken van de bijzondere omstandigheden om zich te ontdoen van de staatsrechtelijke ketenen. Haar omgeving in Londen heeft het geweten. Eventuele anti-katholieke sentimenten speelden vrijwel geen rol meer. Katholieken nam zij op precies dezelfde manier de maat als alle andere onderdanen: waren zij bereid en geschikt om met haar straks na de bevrijding van haar geknechte land vorm te geven aan het nieuwe Nederland? Hoe dat nieuwe Nederland eruit zou moeten zien, kon zij niet precies aangeven, maar in haar vage voorstellingen waren twee zaken zeker: de politieke verdeeldheid zou zijn ingeruild voor eenheid en diegenen die in het verzet hadden getoond ware vaderlanders te zijn zouden de leiding in handen hebben. De vooroorlogse leiders hadden voor haar afgedaan; dat waren in haar ogen vertegenwoordigers van een hokjesmentaliteit, die verantwoordelijk was voor de grote ellende die over het land was gekomen. Het in het verzet gelouterde volk hunkerde naar vernieuwing, daar twijfelde zij niet aan.

Haar geringe dunk van de met haar mee naar Londen gekomen bewindslieden moet allereerst in deze context worden gezien. Van de katholieke ministers vond zij Welter (Koloniën) een 'lammeling' (351) en een 'idioot' (365) en Van Angeren (Justitie) 'aftands' (450). Voor de vakbekwaamheid van Steenberghe (Economische Zaken) kon ze nog wel respect opbrengen, maar daarmee was dan ook alles gezegd. Met name Welter had zij op staande voet willen ontslaan. Hoe laag zij hem had, bleek bij de kerstviering in december 1940, toen zij hem afscheepte met een 'prul' van een cadeau, terwijl andere ministers een leren aktetas kregen (313). Na een fikse ruzie met de nieuwe minister-president Gerbrandy namen Welter en Steenberghe eind 1941 zelf ontslag. 'Een vurige wens van Wilhelmina ging zo in vervulling,' luidt het koele oordeel van Fasseur (360). Haar aversie jegens Van Angeren werd nog wel mede door een anti-katholiek sentiment gevoed; per slot van rekening had hij tijdens de Osse affaire als secretaris-generaal van Justitie Goseling gesecondeerd en dat heeft zij deze 'strooman' (379) steeds nagedragen. Hij verbruide het bij haar helemaal, toen hij weigerde mee te werken aan de promotie van Wilhelmina's vertrouweling Van 't Sant tot hoogste baas van de politie; negatie was vanaf dat moment zijn deel. Van de katholieke ministers bleef Van Angeren in Londen desondanks het langst aan, maar in het voorjaar van 1944 hield ook hij het voor gezien. Aanleiding was dat Wilhelmina haar handtekening niet wenste te zetten onder het door hem ontworpen Politiebesluit, dat de politie geheel onder Justitie zou brengen. Zij vreesde voor 'Roomse' dictatuur, maar, zo voegde zij haar minister toe, aan anti-papisme harerzijds mocht niet worden gedacht. Fasseur is het daarmee eens, want ook in zijn ogen deugde het Politiebesluit van geen kanten.

Van Angerens afscheidsaudiëntie nam Wilhelmina te baat om zich tegenover de verguisde bewindsman opmerkelijk positief over de katholieken in Nederland uit te laten. 'Ik weet hoe trouw zij mij zijn.' Het klonk als een loflied. Met genoegen stelde zij vast dat de oude tegenstellingen tussen 'Roomschen' en protestanten aan het verdwijnen waren. En wat nog belangrijker was: 'Uw Pastoors doen prachtig werk en velen zijn gedood of van hun vrijheid beroofd' (453). Het leven veil hebben voor het vaderland was voor haar het ultieme bewijs geworden van geschiktheid om haar in het nieuwe Nederland te dienen. Dat deed haar zonder reserve heenstappen over eens gekoesterde bezwaren en gevoelens. Katholieken in bezet Nederland waren van de oprechtheid van dit nieuwe denken over hen niet zonder meer overtuigd, want zij hoorden haar ook op klassieke toon spreken over de Tachtigjarige Oorlog en illegalen vergelijken met Geuzen, terwijl hun het exclusief protestantse geluid tijdens kersttoespraken evenzeer opviel. Maar in de beoordeling van de

geschiktheid van haar onderdanen hanteerde Wilhelmina nog een ander criterium: vernieuwingsgezindheid. Wie ook maar de geringste blijk daarvan ten beste gaf, kon bij haar geen enkel kwaad doen, en onder katholieken waren er genoeg die van zo'n gezindheid getuigden. Het is de combinatie van deze twee maatstaven: verzet en vernieuwing, die haar opvattingen over de plaats van de katholieken in haar natie grondig veranderde.

Op haar zoektocht naar nieuwe leiders voor het naoorlogse Nederland sloot Wilhelmina katholieken dan ook niet uit. In het nieuwe Nederland, zo leek het, zag zij zelfs een belangrijke rol voor hen weggelegd. In het eerste jaar van haar verblijf in Londen toonde zij regelmatig sympathie voor de Nederlandse Unie, deze nationale eenheidsbeweging met haar massale aanhang die, naar zij had begrepen, fel anti-NSB was. Zij dacht dat de katholieken de stoot tot de oprichting ervan hadden gegeven en tegenover haar dochter gaf zij hun er een pluimpje voor; het was voor het eerst dat zij zich zo positief over hen uitliet. Het is aannemelijk dat de door en door Brabantse coryfee De Quay, deel uitmakend van het Driemanschap, toen als een van haar favorieten gold. De oriëntatie van de Unie op Duitsland vond zij weliswaar 'bedenkkelijk' (317), maar de vernieuwingsgezinde uitstraling deed haar dat bagatelliseren. Nadien werd betrokkenheid bij de Nederlandse Unie steeds minder een pluspunt, maar twijfels ten aanzien van De Quay smolten bij haar weg, toen hij gijzelaar werd in St.Michielsgestel, daarna onderdook en na de bevrijding van het zuiden aan het voortouw bleek te zitten van een nieuwe, op eenheid gerichte volksbeweging. Zij liet hem als een van de eersten uit het bevrijde gebied naar Londen komen om 'verblijdende overeenstemming' van denkbeelden vast te stellen (473). Kort daarna verscheen een katholieke gemeenteambtenaar uit Eindhoven op audiëntie, die evenzeer als vernieuwingsgezin overkwam. Dat was Beel, de opsteller van het zogenaamde Eindhovens Adres van oktober 1944, waarin onder meer het opwerpen van allerlei blokkades voor een terugkeer van de vooroorlogse partijverhoudingen werd bepleit. Hij moet een overweldigende indruk op de koningin hebben gemaakt. 'Hoewel bepaald niet het type van de jonge, kwieke en goed ogende Engelandvaarder, viel de kale, bedachtzame Beel in de smaak,' schrijft Fasseur, die de start van diens komeet achtige loopbaan in de landspolitiek bij dit moment legt (474). Een maand later was Beel alweer terug in Londen, nu als aanvoerder van een grote delegatie uit het bevrijde zuiden. Kort daarvoor was De Quay nog eens langs geweest.

Door deze contacten raakte de koningin ervan overtuigd dat de bevolking in het bevrijde zuiden maar één ding wenste: vernieuwing. Dat maakte het haar des te gemakkelijker om toenadering tot haar katholieke onderdanen te zoeken en, aldus Fasseur, 'goed te maken wat veel te lang was verwaarloosd' (476). Deze stemming verklaart mede waarom zij het manco, dat intussen geen katholiek meer deel uitmaakte van de regeringsploeg, zo snel mogelijk wilde verhelpen. Het liefst had zij het kabinet-Gerbrandy, dat in haar beleving slechts representant van een vermolmd bestel was, helemaal willen wegdoen en had zij zelf een nieuw kabinet willen vormen dat zou bestaan uit 'mannen van karakter' uit het bevrijde zuiden (477). De Quay als premier had haar nog niet zo gek geleken, maar van Gerbrandy kwam zij niet af; diens internationale reputatie was zodanig groot, dat haar adviseurs haar sterk ontraadden hem in te ruilen. Wel vond Wilhelmina dat dan eerst moest worden vastgesteld, of de vertegenwoordigers uit het zuiden hem voldoende 'vernieuwd' vonden. 'De oorlogspremier,' zo schetst Fasseur de welhaast onmogelijke situatie die dreigde te ontstaan, 'moest dus op examen komen bij lieden als De Quay met zijn niet al te schitterend oorlogsblazen en bij de voormalige referendaris ter gemeentesecretarie Beel, die evenmin op grote verzetsdaden kon bogen' (478). Gerbrandy

weigerde, maar moest zich toch schikken in een forse verversing van zijn ploeg, waarin de katholieken de helft gingen uitmaken; Beel kwam op Binnenlandse Zaken en De Quay op Oorlog.

Gelijkwaardige onderdanen

De vernieuwingsdrang bleek na de bevrijding van het hele land al spoedig niet veel meer dan een luchtbel te zijn. Wilhelmina had zich in Londen zo vastgebeten in een van iedere realiteitszin gespeende voorstelling van het nieuwe Nederland, dat frustratie niet kon uitblijven toen kwam vast te staan dat in de mentaliteit van de bevolking, in de politieke verhoudingen en in de manier van politiek bedrijven ten opzichte van de vooroorlogse tijd weinig veranderde. Winst voor de katholieken was dat zij voortaan als volkomen gelijkwaardige onderdanen werden gezien. De vanzelfsprekendheid waarmee Beel in 1946 als minister-president werd begroet, was er de climax van. Onder aanvoering van hun nieuwe politieke leider, de zelfverzekerde Romme, bezetten de katholieken binnen de kortste keren het centrum van de macht, vanwaaruit zij zich bevrijdden van hun minderwaardigheidscomplex, dat hun in de tijd voor 1940 politiek danig parten had gespeeld. Het gevoel dat zij in een protestantse natie maximaal de tweede viool konden bespelen, verdween snel. Niet alleen verloor de protestantse dominantie in hoog tempo terrein, de ingroei van de katholieken in de Nederlandse natie kreeg haar voltooiing mede door de onvoorwaardelijke erkenning van hun deelgenootschap van de kant van het vorstenhuis.

Dit betekende niet dat Wilhelmina in haar kritiek op katholieke ministers milder werd, als die op haar tenen gingen staan. Onderwijsminister Gielen, die aan het hof toch al doorging voor een 'ijdel tuit' (514), haalde zich haar gramschap op zijn hals door een boekje voor de jeugd te willen uitgeven, waarin van het verzet een voorstelling zou worden gegeven die niet strookte met de door haar zo gekoesterde eenheidsgedachte. En de twee Justitieministers Kolfshoten en Van Maarseveen moesten het ontgelden, omdat zij hun gratiebeleid jegens politieke delinquenten veel te clement vond. Zo liet zij eens een door haar te ondertekenen ontwerp-regeling, die vervroegde vrijlating van geïnterneerden mogelijk moest maken, vijf maanden lang onaangeroerd op haar bureau liggen. 'Een beproefd machtsmiddel voor een onwillige koningin,' noemt Fasseur dat (515); per slot van rekening had zij vanuit Londen met veel bravoure aangekondigd dat er voor landverraders geen plaats meer zou zijn in de maatschappij.

Wie zo handelde als deze katholieke ministers deden, trof bij de koningin gevoelige snaren. Haar uitingen van ongenoegen waren daarom begrijpelijk. Overigens liep iedereen die de realiteit onder ogen zag en haar idealen van het nieuwe Nederland niet kon delen, het risico van koninklijke afkeuring. De katholiek, die zoiets overkwam en nog steeds een anti-katholiek sentiment meende te bespeuren, had het evenwel bij het verkeerde eind. Wilhelmina was haar met de papelel ingegoten afkeer van het katholicisme in de bezettingsjaren definitief kwijtgeraakt. Dat demonstreerde zij ook met kleine gebaren. Met ingang van 1 juni 1945, dus terstond na de bevrijding, stelde zij de katholieke Jeannette Geldens aan als haar particuliere secretaresse. Zij was uiteraard een vrouw uit het verzet en, zoals Wilhelmina in haar memoires heeft genoteerd, 'de gedachte der vernieuwing van harte toegedaan'.⁹⁸ Maar zij was, in de woorden van Fasseur, toch allereerst bedoeld als brug naar het katholieke volksdeel dat er vroeger in de koninklijke belangstelling bekaaid van was afgekomen (497). Volgens Lou de Jong heeft de koningin Geldens zelfs de specifieke opdracht gegeven 'voor mij de

⁹⁸ Wilhelmina, *Eenzaam maar niet alleen* (Amsterdam 1959) 413.

brug (te) slaan naar het katholieke volksdeel dat ik te weinig ken en in wiens midden ik te weinig ben geweest'.⁹⁹ Illustratief voor haar gewijzigde houding is ook de manier, waarop zij aartsbisschop De Jong bejegende, die aan de bezettingstijd de aura van een groot verzetsleider had overgehouden. Toen zij, enkele dagen na de bevrijding al, hem en een vooraanstaande hervormde predikant ontving, gaf zij de aartsbisschop voorrang; Wilhelmina meende zo iets goed te kunnen maken en wilde er mee aangeven dat zij zich ook ten volle koningin van katholiek Nederland voelde. Zo althans is de voorstelling van zaken bij Lou de Jong. Fasseur laat het bij de mededeling dat de aartsbisschop bij het bezoek een ereplaats aan de tafel kreeg. Volgens De Jongs secretaris, die was meegereisd, zou Wilhelmina bij deze gelegenheid, na in de persoon van de aartsbisschop het katholieke volksdeel te hebben bedankt voor zijn aandeel in het verzet, hebben bekend 'lange jaren niet zo overtuigd (te zijn) geweest dat de katholieken de meest trouwe aanhangers van het Huis van Oranje waren'.¹⁰⁰

Die negatieve kijk heeft zij dus op basis van de bezettingservaringen uit de grond van haar hart prijsgegeven. Haar in de loop der jaren stevig verankerde oecumenische instelling verruimde ook haar blik op Rome, los als zij was gekomen van kerkelijke leerstukken en regels, ook al bleef zij een bij uitstek protestantse geloofsovertuiging uitdragen en behield zij grote bezwaren tegen het machtsdenken en de geringe tolerantie van de katholieke kerk. Na haar aftreden in 1948 richtte zij haar idealen van eenheid en vernieuwing op de oecumenische beweging en tot de contacten die zij daarbij opdeed behoorden ook katholieke kerkelijke leiders. Omgang met hen was iets vanzelfsprekends geworden. Aartsbisschop Alfrink behoorde in 1959 tot diegenen die een exemplaar van haar memoires - met een persoonlijke opdracht - ontvingen en de gelukwens van paus Johannes XXIII bij gelegenheid van haar tachtigste verjaardag in 1960 werd in dank aanvaard. Zoiets zou in de vooroorlogse tijd tot de ongerijmdheden hebben behoord.

Bij wijze van balans kan het volgende worden opgemerkt. Wie in de lange, in de negentiende eeuw aangevangen levensloop van Wilhelmina zoekt naar opvattingen over katholieken en naar houdingen tegenover dit bij haar geboorte in 1880 zich nog miskend voelende volksdeel, is geneigd te concluderen dat de geslaagde emancipatie van de katholieken in de Nederlandse samenleving zich weerspiegelt in de ontwikkeling van deze nog steeds tot de verbeelding sprekende vorstin. Daarbij moet dan wel deze kanttekening worden gemaakt dat voor de emancipatie van de katholieken de bezettingstijd niet van betekenis is geweest, terwijl het zonder deze jaren maar de vraag is of Wilhelmina ook daadwerkelijk de katholieken zou hebben ingesloten in dat hele Nederland, waarvan zij bij de troonsbestijging in 1898 had gezegd de koningin te willen zijn. •

⁹⁹ L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*. Deel 12 (C. s-Gravenhage 1988) 244.

¹⁰⁰ J. Roelfs (red.), *Adieu van een volk. Stemmen van pers, radio en televisie bij het heengaan van Koningin Wilhelmina* (Amsterdam 1963) 258.

Het demografische profiel van joods Nederland

Interview met Hanna van Solinge

• Marloes Schoonheim

De geschiedenis van de joodse gemeenschap in Nederland is bijzonder rijk. De sporen van deze religieuze minderheid gaan terug tot in de dertiende eeuw. Sindsdien hebben zich hier Sefardische joden uit zuidwest Europa en Asjkenazische joden uit oost Europa gevestigd, zowel in Amsterdam als in de 'Mediene', de grote steden en kleine dorpen in de rest van het land. De holocaust zorgde voor een breuk in de geschiedenis van de joodse cultuur in Nederland. De gemeenschap is gedecimeerd en haar organisatiestructuur is uit elkaar getrokken. Na de oorlog migreerde een groot gedeelte van de overlevenden naar Israël. Van hen die bleven, sloot slechts een deel zich aan bij orthodoxe en liberale kerkenootschappen of bij niet-religieuze joodse verenigingen. Een ander deel assimileerde en raakte het contact kwijt met de heropgerichte joodse organisaties. De grootste joodse welzijnsorganisatie van Nederland, het Joods Maatschappelijk Werk (JMW) was al in de jaren vijftig benieuwd wie zich in Nederland nog tot de joodse gemeenschap rekende en wie zich nog met het jodendom verbonden voelde. Die nieuwsgierigheid leidde in 1999 tot een groot sociaal-demografisch onderzoek dat werd uitgevoerd door het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut (NIDI) in Den Haag en resulteerde in een onderzoeksrapport dat juist is verschenen. Een interview met Hanna van Solinge, die het onderzoek naar joden in Nederland leidde, door Marloes Schoonheim, die als interviewer bij het onderzoek betrokken was.

Demografisch onderzoek heeft onder niet-vakgenoten beslist een weinig vermakelijke reputatie. Demografie wordt geassocieerd met eindeloze reeksen cijfers, aan saaie statistieken en nietszeggende tabellen. Aan het NIDI in Den Haag zijn tientallen onderzoekers verbonden die een andere mening over demografie hebben. Het onderzoek dat zij doen is divers, interessant en maatschappelijk relevant. De uitkomsten van dit soort onderzoeken, variërend van meningen over de combinatie van ouderschap en arbeid onder vrouwen of de bereidheid van werkgevers om oudere werknemers in dienst te nemen, verschijnen meestal in kadertjes op de voorpagina's van kranten. Het publiek blijft onkundig van het feit dat de aanloop tot zulke resultaten van een statistische analyse meestal lang en ingewikkeld is. De recente studie naar joden in Nederland toont niet alleen de boeiende en relevante aspecten van demografisch onderzoek; de ingewikkelde en soms moeizame voorbereidingen hiervoor tonen de vele kwalitatieve achtergronden van kwantitatief onderzoek.

Hanna van Solinge heeft huishoudwetenschappen aan de Universiteit van Wageningen gestudeerd. Ze is inmiddels 12 jaar verbonden aan het NIDI en leidde in haar functie als onderzoeker van 1999 tot 2001 het 'Onderzoek onder Joden in Nederland' (OJIN). Het onderzoek trok niet alleen de belangstelling van de joodse gemeenschap. De NRC *Handelsblad* stelde in oktober 2001, rond de datum dat de resultaten van het onderzoek gepubliceerd zouden worden, een profielbijlage over joden in Nederland samen. Naar aanleiding van deze publiciteit heeft uitgever Aksant het onderzoeksrapport *De joden in Nederland anno 2000: demografisch profiel en binding aan het jodendom* prachtig uitgegeven, inclusief linnen kaft, stijlvolle stofomslag, ruime marges en leeslint. Zeer ongebruikelijk op het NIDI, aldus

Hanna van Solinge. “De uitgevers meenden dat van zo’n profielbijlage veel wervingskracht uit zou gaan. Dat is ook wel gebleken: de eerste druk is zo goed als uitverkocht, er komt vrijwel zeker een tweede druk.”

JMW, NIDI en IMES – een onderzoektechnisch driemanschap

De belangstelling voor het boek *De joden in Nederland anno 2000: demografisch profiel en binding aan het jodendom* vormt een succesvolle afsluiting van een complex onderzoeksproject. In 1954 voerde het JMW zelf een project als het OJIN uit. Met het onderzoek moest meer inzicht worden verkregen in de omvang en samenstelling van de joodse bevolkingsgroep zodat het JMW de maatschappelijke en culturele voorzieningen op de juiste doelgroep kon afstemmen. De gegevens voor dit onderzoek kwamen uit de administraties van de joodse gemeenten. Van die bestanden werd wederom gebruik gemaakt voor een soortgelijk onderzoek naar de joodse demografie in 1966. Tijdens dat onderzoek werd echter ook gebruik gemaakt van gegevens uit de burgerlijke stand. Hierdoor werd de kans op het treffen van joden die niet bij joodse gemeenten waren aangesloten, groter – maar de betrouwbaarheid van de resultaten bleef een heikel punt.

Om tot een minder vertekende demografische schets van de joodse bevolkingsgroep te komen en om inzicht te krijgen in de variatie in de mate van binding met het jodendom onder joden, besloot het JMW in 1999 weer een onderzoek te laten uitvoeren – maar ditmaal besloten ze het aan experts over te laten. “Het JMW heeft een aantal instituten gevraagd of zij zin, tijd en de expertise hadden om het onderzoek uit te voeren,” aldus Hanna van Solinge. “Het NIDI werd benaderd, omdat wij al een klein vooronderzoek voor het JMW hadden gedaan waarin we een grove schatting van het aantal joden in Nederland anno 2000 moesten maken. Dat het onderzoek uit 1966 ooit als eerste deel verschenen was in een publicatiereeks van het NIDI, was een tweede reden voor het JMW om bij ons terecht is gekomen.” Het NIDI twijfelde aanvankelijk echter of ze de opdracht konden aanvaarden. “Het deel van de onderzoeksvraag naar de joodse binding is niet ons terrein. Daarnaast zagen we in de voorbereidende fase ook al heel veel haken en ogen aan het hele onderzoek: de steekproeftrekking, gevaar voor commotie, het technische risico van het maken van een schatting van de populatie. In eerste instantie was onze afweging dat we het maar niet moesten doen.” Op dat moment werd het NIDI benaderd door het Instituut voor Migratie en Etnische Studies (IMES). Dit instituut was ook aangezocht door het JMW maar had alleen expertise voor het gedeelte van de onderzoeksvraag dat de binding met het jodendom betrof. “We hebben een gezamenlijke offerte ingediend en om inhoudelijke redenen heeft het JMW toen voor de combinatie van het NIDI en het IMES gekozen.”

Voorzichtige voorbereidingen

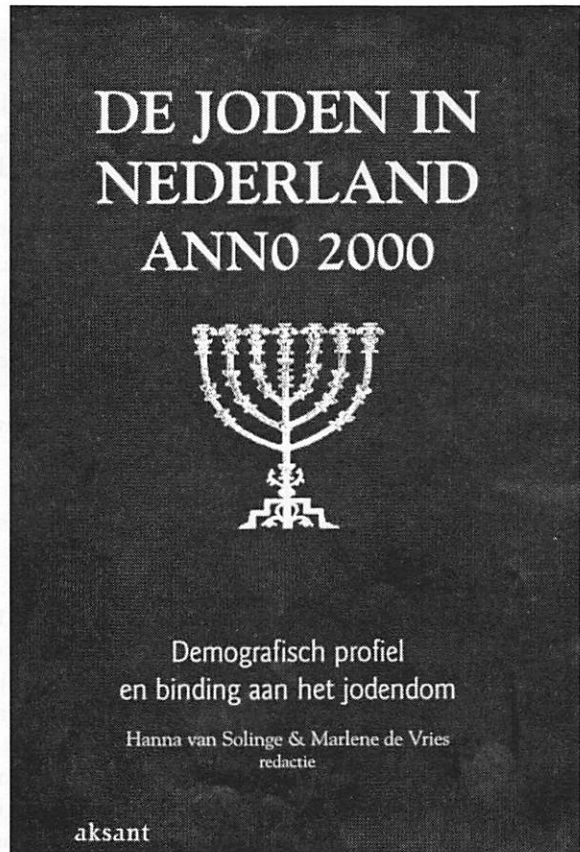
Het OJIN project uit 1999 heeft een andere opzet dan de vorige twee onderzoeken. Er is geen gebruik gemaakt van bestaande registraties van joden, maar van het representatieve en openbare adressenbestand van KPN. Verder hadden specialisten op het gebied van joodse achternamen een lijst van ruim 400 ‘vermoedelijk joodse’ namen samengesteld. KPN leverde de naam- en adresinformatie van zo’n 40.000 mensen in heel Nederland met een van deze achternamen. Naar ongeveer 9.000 personen uit dit bestand, relatief verantwoord verspreid door Nederland, stuurde het NIDI een brief met uitleg over het onderzoek, de selectie van vermoedelijk joodse namen en de vraag of de aangeschreven persoon tot de doelgroep behoorde. Voorwaarde was dat de respondent ten minste één joodse ouder (ofwel de moeder ofwel de vader) had, of zelf toetreden moest zijn tot het jodendom.

De groep respondenten die het NIDI uiteindelijk wilde interviewen op demografische kenmerken en binding met het jodendom diende te bestaan uit 1200 individuen. Een groep interviewers benaderde de aangeschreven personen, vroeg of men tot de doelgroep behoorde en (indien dat het geval was) verzocht hen mee te werken aan het onderzoek. Indien ingestemd werd, maakten de interviewers een afspraak om langs te komen voor een interview van zo'n anderhalf uur, waarin de respondent een groot aantal vragen werd gesteld over de joodse ouders, samenstelling van de familie, beroep, huwelijk, binding met het jodendom enzovoort. Uiteindelijk vormden 1036 van zulke interviews de basis voor de statistische analyse.

Bij het zoeken naar respondenten voor het OJIN in 1999 is dus geen gebruik gemaakt van de adressenbestanden van joodse organisaties. Hanna van Solinge legt uit waarom niet. "Het had voor de hand gelegen dat we gebruik hadden gemaakt van een bestaande registratie. Je hebt het JMW met een vrij groot bestand van mensen met een joodse achtergrond en je hebt de joodse kerkgenootschappen: dat dekt een aanzienlijk deel van de joodse gemeenschap in Nederland. Maar het dekt niet alles, namelijk alleen mensen die zich op enige manier verbonden weten met het jodendom. Maar de groep die daarbuiten valt, en die niet of nauwelijks aan officiële joodse instanties verbonden is, die zal je niet in die registraties tegenkomen. Dus als je juist van die hele brede joodse wereld in Nederland een beeld wilt hebben, dan moet je je niet beperken tot de leden van een kerkgenootschap of degenen die, om wat voor een reden dan ook, bij het JMW hebben aangeklopt. Je kan op die wijze nooit een representatief beeld krijgen van de demografie van de joodse gemeenschap in Nederland. Ten tweede kan je je afvragen of je, wanneer je de ledenbestanden van joodse

organisaties raadpleegt, die registraties dan oneigenlijk gebruikt. Dat waren dus twee belangrijke redenen om geen gebruik te maken van adressenbestanden van joodse organisaties." Als alternatief is gekozen voor het selecteren van joodse namen uit een open bron, de KPN telefoongids. "Er is gebruik gemaakt van kennis over mogelijk joodse namen. Deskundigen hebben een lijst met joodse namen samengesteld op een zo min mogelijk subjectieve wijze."

Bij onderzoeken als het OJIN kan de spreiding van respondenten door Nederland verrassend zijn. "Dat was heel opvallend en eigenlijk iets om nog eens nader uit te spitten: waarom is de kans groter

dat achter een joods klinkende naam, bijvoorbeeld Cohen, van iemand in Amsterdam een joods persoon zit dan iemand in bijvoorbeeld Eindhoven? Daar zit op zich wel een verklaring achter: een naam wordt meestal door de vader doorgegeven, terwijl het joods-zijn meestal door de moeder overgegeven wordt. Door de assimilatie is de kans dat iemand met een joodse naam buiten Amsterdam toch niet joods is, veel groter. Mensen die echt iets willen met hun joods-zijn trekken vaak toch naar Amsterdam. Je ziet in dat soort trefkansen toch iets van het assimilatieproces terug.”

Angst voor registratie

De reden om geen gebruik te maken van bestaande registraties van Nederlandse joden kwam niet alleen voort uit de wens een representatief beeld te geven van de hele bevolkingsgroep, inclusief van het deel dat geen binding heeft met de joodse achtergrond. Een minstens even belangrijke reden vormde eerdere, slechte ervaringen met deze aanpak. In 1984 nam het JMW, net als in 1965 en 1966, het initiatief tot het houden van een onderzoek naar de samenstelling van de joodse bevolkingsgroep. Tot grote schrik van het JMW ontstond binnen joods Nederland paniek op grond van angst voor registratie. Het demografisch onderzoek is om die reden toen niet doorgegaan. Wat voor een struikelblok vormde dit tijdens de projecten? “In 1984 ging het demografisch onderzoek niet door. Het onderzoek was helemaal voorbereid, alles leek in kannen en kruiken. Tot op een gegeven moment iemand die heel onplezierige associaties had bij zo’n onderzoek in een programma van Sonja Barend iets riep in de trant van “wij joden worden weer geteld”. Toen is er een enorme commotie ontstaan. De geest was uit de fles en kon er niet meer ingestopt worden. Toen heeft men besloten dat onderzoek af te blazen. Daar zijn behoorlijke trauma’s van ontstaan zowel binnen het JMW als breder in de joodse gemeenschap. Men dacht dat nu, eind jaren negentig, de tijd wel weer rijp was voor een demografisch onderzoek.”

“Toch is men, met de geschiedenis van de poging tot een onderzoek in 1984 in het achterhoofd, zich er steeds van bewust geweest dat de voorbereidingen nu goed moesten worden aangepakt. Bijvoorbeeld met goede voorlichting, over waar het nu echt om ging, om die gevoelens van angst voor zo’n onderzoek zo weinig mogelijk voedingsbodem te geven. Het JMW heeft in dat kader ook besloten om het onderzoek extern te doen. Eerder, in 1984, was het de bedoeling om het min of meer zelf uit te voeren. Nu wilde het JMW dat het onderzoek zou worden uitgevoerd door een onderzoeksinstituut, een onafhankelijk instituut, geen joodse organisatie of joodse onderzoekers. Dat was ook een motief om het NIDI uiteindelijk te kiezen: het JMW wilde elke schijn van belangenvermenging doorbreken.” De aanloop tot het onderzoek in 1999 was lang. “Het JMW heeft nu ontzettend veel moeite gedaan en energie gestopt in het masseren, voorafgaand aan het onderzoek al, van de joodse gemeenschap. Het JMW heeft een groot algemeen bestuur, wat de organisatie zelf ‘het joodse parlement’ noemt. Daarin zitten meer dan zeventig mensen uit alle geledingen van de joodse gemeenschap, die een keer per jaar samenkomen. Daar is het plan voor een onderzoek helemaal in voorgekookt. Die mensen, representanten van allerlei verschillende joodse organisaties, zijn eigenlijk unaniem akkoord gegaan met een nieuw onderzoek en waren er erg enthousiast over. Dan heb je al een brede achterban.”

Bij aanvang van het onderzoek heeft Hanna van Solinge zich verdiept in de oorzaken van het afblazen van het onderzoek in 1984. “We hebben daar veel gesprekken over gehad met het JMW. Maar de reden waarom het de vorige keer niet kon doorgaan, had er nu ook kunnen zijn. Wanneer één iemand was opgestaan die stemming had gemaakt, dan was het weer gebeurd. Dat soort krachten

tegen een onderzoek heb je nooit helemaal in de hand. Het kan nog steeds zo zijn dat mensen die niet aan een organisatie verbonden zijn en er dus niets over gehoord hebben, of mensen die bij zo'n onderzoek een negatief gevoel hebben en het onprettig vinden, gaan ageren. Het is een aantal keer voorgekomen dat iemand persoonlijk contact zocht met het NIDI om ze op de hoogte te stellen van hun weerzin tegen het onderzoek. Dat waren heel indringende gesprekken. Een van hen is in zijn kritiek op het onderzoek heel ver doorgegaan. Met die persoon hebben we uiteindelijk een persoonlijk gesprek gehad. Ik heb in dat gesprek uitgelegd dat wij wel persoonlijke gegevens hebben om mensen te benaderen en de interviewgegevens van die mensen vastleggen, maar dan na het afsluiten van het veldwerk die zaken losgekoppeld zouden worden. We weten dan nog wel dat het interview is afgenomen bij een 77-jarige man uit Amsterdam, maar niet meer hoe hij heet en wat zijn adres is. Wij hebben die persoonlijke gegevens losgekoppeld van de gegevens van de interviews. Ook van mensen die aangaven wel tot de doelgroep te behoren maar die niet mee wilden werken aan het onderzoek, hebben we geen gegevens meer. En dat zijn toch zaken die heel gevoelig liggen."

Niet alle personen bij wie een gevoel van angst voor registratie bekwam naar aanleiding van de brief van het NIDI, viel het onderzoeksinstituut daarop aan. "Respondenten reageerden soms met vragen als: "sta ik op een lijst? Wie heeft die gegevens van mij? Wat gebeurt er met die gegevens? Ben ik herkenbaar als jood?" Dat waren vaak mensen die de oorlog hebben meegemaakt. Toch is in verhouding tot het aantal mensen dat we benaderd hebben voor het onderzoek, het aantal dat er problemen mee had niet groot geweest. Maar wat ik wel heel leuk vind, is dat ik een heleboel van hen telefonisch kon uitleggen hoe we het onderzoek uitvoerden en hoe we met hun gegevens omgingen en hen daarmee gerust kon stellen. In zoverre zelfs dat ze mee wilden werken aan het onderzoek. Aan het einde van het onderzoek, toen de resultaten gepubliceerd werden, was die angst voor registratie absoluut geen issue meer. Iedereen was gewoon heel blij met het boek, er heerste juist een mening van: "eindelijk weer eens een boek over ons!""

Een extra onderzoek: de 'Maror-gelden'

Tijdens het onderzoek is het NIDI door de overheid verzocht om een aantalschatting te maken van de grootte van de joodse gemeenschap ten behoeve van de 'Maror-gelden', wat staat voor 'Morele Aansprakelijkheid Roof en Rechtsherstel'. Als erkenning van achteraf geconstateerde tekortkomingen in het rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog is van overheidswege een regeling getroffen voor de financiële compensatie van geroofde goederen tijdens de holocaust. Het NIDI raakte bij dit rechtsherstel betrokken. "Er was buidel met geld beschikbaar gekomen die deels verdeeld moest worden onder individuen en deels is bestemd voor collectieve doelen. Maar men had echt geen benul om hoeveel rechthebbenden op een uitkering het eigenlijk ging. Die informatie was wel nodig om de portiegrootte te bepalen. En daar was enige haast bij geboden omdat veel van de mensen die de holocaust hebben meegemaakt, nu overlijden. Er werd ons een definitie geleverd van wie recht had op een uitkering, en wij hebben uitgerekend om hoeveel mensen het hoogstwaarschijnlijk ging."

Ook dit onderzoek, waarvoor het OJIN twee maanden werd opgehouden, was gecompliceerd. "In aanmerking kwamen personen die de oorlog hadden meegemaakt en in leven waren op de datum dat de oorlog was afgelopen. Aangezien een deel van die mensen sinds de oorlog overleden zijn, is in het Maror-besluit ook opgenomen dat nabestaanden van die mensen in aanmerking komen. Dat is extra complicerend: je moet niet alleen uitzoeken wie er in leven was aan het einde van de oorlog, maar hoeveel nabestaanden er zijn en of die nog in leven zijn. Daarnaast was er een andere complicatie:

nabestaanden moesten een portie delen met elkaar, dus ook het aantal nabestaanden dat men had was van belang, alsook de joodse achtergrond van die nabestaanden. Het was dus een hele puzzel en ik denk dat we goed in staat zijn geweest om er toch een schatting van te maken die niet ver bezijden de waarheid ligt.” Het aantal mensen dat een beroep op het recht op een uitkering heeft gedaan, bleek achteraf de schatting van het NIDI te benaderen. “Het aantal is ongeveer het getal dat wij hebben geschat, zij het dat onze verdeling iets schever was. Wij hadden meer ‘plaatsvervangende aanvragen’ [aanvragen voor een uitkering door nabestaanden, MS] verwacht, en er hebben in totaal meer rechthebbenden een verzoek ingediend.” Het aantal overlevenden van de holocaust dat nu nog in leven is, bleek groter te zijn. “Maar in totaliteit ligt het getal nagenoeg op dat wat wij geschat hebben.”

“Het grootste probleem was natuurlijk om eerst vast te stellen hoeveel joden de oorlog hebben overleefd. Daar zijn alleen hele grove schattingen van. Op het NIDI vonden wij het heel opmerkelijk dat daar niets over bekend is, dat bijvoorbeeld een instituut als het NIOD daar heel beperkt zicht op heeft. Er is nooit eerder enige moeite gedaan om dat te reconstrueren. Dat hebben wij toen, samen met iemand van het NIOD, gedaan in twee maanden tijdens het onderzoek naar de actuele demografie van joden in Nederland dat we daarvoor even hebben stopgezet.” Hoewel veel tijd en energie is gestoken in de aantalschatting ten behoeve van de ‘Maror-gelden’, is de aandacht voor het onderzoek naar de joodse demografie niet in het gedrang gekomen. “Het was goed dat dat verzoek aan het einde van het onderzoek kwam, net na de periode waarin de interviews waren afgenomen, want ik denk dat wanneer dat gelijktijdig was geweest, het erg door elkaar heen was gelopen. Het viel gelukkig voor ons gunstig. Ik denk niet dat het onderzoek er meer aandacht door heeft gekregen, maar de aandacht voor de joodse gemeenschap is er in ieder geval niet door afgenomen. Voor ons was het verzoek voor de schatting erg mooi, omdat die twee verschillende onderzoeken wederzijds bevruchtend zijn geweest. Voor het onderzoek ten behoeve van de ‘Maror-gelden’ hebben we gebruik kunnen maken van gegevens van dit onderzoek, en andersom hebben we werk voor de ‘Maror-gelden’ ook hierin kunnen vervlechten. Dus het is voor ons een positieve ervaring geweest en het heeft de naam van het NIDI goed gedaan: we hebben een vrij onmogelijke opdracht toch binnen twee maanden goed weten uit te voeren. Dat had niet gekund als we niet al bezig waren aan het onderzoek naar de demografie van joden in Nederland. Maar het onderzoek voor de ‘Maror-gelden’ was zo mogelijk een nog intensiever en emotioneel beladen onderzoek: je wordt met je neus op de getallen gedrukt van de aantallen joden die na de oorlog niet zijn teruggekeerd.”

Vooroordelen en verrassingen - de resultaten

De uitkomsten van het onderzoek waren verrassend. In de eerste plaats was de mate waarin bepaalde verwachtingen van de uitkomsten door het onderzoek bevestigd werden, opmerkelijk. “We hadden wat sommige uitkomsten betreft wel een notie, en die zijn door het onderzoek bevestigd. Uit eerdere deelonderzoeken is bijvoorbeeld gebleken dat zeker de na-oorlogse joodse bevolking eigenlijk heel erg opvalt door het opleidingsniveau en de hoge beroepsstatus. Dat is eigenlijk een breuk met voor de oorlog, toen er een vrij groot joods proletariaat was. Een voordehandliggende verklaring daarvoor is de selectieve overlevingskansen in de Tweede Wereldoorlog. Op zich is dat interessant, en het is een idee dat al langer bestond. Het ligt ook voor de hand dat juist de geassimileerde joden meer mogelijkheden hadden om de oorlog te overleven. Er is daar weinig studie naar gedaan, maar in dit onderzoek naar joodse demografie komt dat selectie-effect van de oorlog terug. Een andere oorzaak van het hoge opleidingsniveau van de na-oorlogse joodse bevolking is wellicht de enorme

gedrevenheid van mensen die de oorlog hadden overleefd en niets meer hadden. Om verder te komen in het leven richtten ze zich op scholing. Als je geen kapitaal hebt, is dat de manier om de strijd aan te gaan, om te tonen dat je er nog bent. Dat was een opvallende uitkomst van het onderzoek: sommige stereotypen jegens joden werden erdoor bevestigd. Niet alleen met betrekking tot hoge scholing maar ook de sterke vertegenwoordiging in bepaalde beroepen: de vrije beroepen, kunst en media, journalistiek, film, uitgeverij, handel. Een groot deel van de beroepen van de geïnterviewden behoorden tot de beroepsgroepen waarin joden volgens de vooroordelen oververtegenwoordigd zouden zijn.”

Een tweede verrassende uitkomst was het moderne karakter van de joodse demografie. Hanna van Solinge geeft voorbeelden: “Een groot-stedelijk leefpatroon, veel vrouwen die werken ook als ze een gezin hebben, een hoog opleidingsniveau van vrouwen, een heel hoge mate van alleen wonen, het hebben van LAT-relaties. Hierin zijn joden dus de voorlopers van moderne demografische veranderingen, ook wat betreft het aantal echtscheidingen. Het percentage relatieontbinding is ontzettend hoog onder de joden die zijn geïnterviewd. Een van de conclusies van het boek is dan ook dat je heel duidelijk ziet dat joden fungeren als voorlopers bij de demografische veranderingen die zich de afgelopen periode, vanaf de jaren zestig, in Nederland hebben voorgedaan. Ze hadden dat al enigszins in een eerdere fase. Frans van Poppel [die twee jaar als buitengewoon hoogleraar op de L.J. Rogierleerstoel verbonden was aan de opleiding geschiedenis van de KUN, MS] heeft geschreven over het feit dat de geboorteperking eerder begon onder joden. Maar ook in de tweede demografische transitie [de daling van het geboortecijfer tot onder het vervangingsniveau, de toenemende impopulariteit en instabiliteit van het huwelijk, MS] lopen ze heel duidelijk voorop, en dan met name in veranderingen in het patroon van relatievorming en –ontbinding. Dat is een opvallend gegeven. Een ander punt dat heel sterk uit het onderzoek naar voren komt is de geografische mobiliteit. Ongeveerd 60% van de ondervraagden is veel in het buitenland, woonde er een tijd en heeft er een groot aantal familieleden. Dat is echt een factor drie groter dan het gemiddelde in Nederland. Van oudsher is de joodse gemeenschap heel internationaal geweest, dat zie je ook heel goed terug in de levensloop van de mensen die we hebben geïnterviewd.”

De toekomst van de Nederlands-joodse gemeenschap

Het seculariseringproces wordt ook weerspiegeld in de joodse gemeenschap. Minder mensen voelen zich verbonden met hun joodse achtergrond, hoewel dit in het onderzoek niet zo duidelijk naar voren komt. Slechts 10% van de geïnterviewden hadden helemaal geen of nauwelijks binding met hun joodse achtergrond. In de conclusie van de publicatie van de resultaten wordt gesuggereerd dat dat percentage in werkelijkheid groter moet zijn. Hoe is die vertekening ontstaan? “Voor het meedoen aan zo’n onderzoek is een minimum aan joodse binding nodig. Wanneer je echt geen boodschap aan je joodse achtergrond hebt, ben je minder geneigd deel te nemen aan het onderzoek. Die vertekening is zeker opgetreden. Een van de manieren waarop we dat een beetje zouden kunnen checken, is bijvoorbeeld aan de hand van het lidmaatschap van een joodse kerkgenootschap. Ongeveer 30% van de geïnterviewden geeft aan lid te zijn van een joodse kerkgenootschap. Theoretisch zou dat percentage iets lager moeten zijn. Dat is dus een indicatie dat de gemiddelde respondent een binding met het jodendom had. Het boek schetst dus wel een adequaat beeld van de joodse gemeenschap, maar met die kanttekening dat waarschijnlijk dat deel van de gemeenschap dat er echt geen boodschap meer aan heeft in werkelijkheid iets groter is.”

Binnen de joodse gemeenschap heerst de opvatting dat het voortbestaan ervan wordt bedreigd door het gemengde huwelijk. Bevestigen de uitkomsten van het onderzoek dat? “Dat is moeilijk te zeggen omdat het er maar van afhangt hoe je de joodse gemeenschap definieert. Als je het traditioneel *halachisch* definieert [volgens de orthodox-joodse wet of *halacha* kan het joods-zijn alleen via de moeder worden overgedragen, MS] dan is het voortbestaan van de gemeenschap natuurlijk wel gerelateerd aan de keuze van de huwelijkspartner. Theoretisch hoef je dus alleen naar het huwelijkspatroon van vrouwen te kijken - of een vrouw nou joods trouwt of niet, haar kinderen zullen joods zijn. In de praktijk echter blijkt dat wanneer een joodse vrouw gemengd gehuwd is, de kans dat haar kinderen joods worden opgevoed kleiner dan wanneer de man ook joods is. En het kind van iemand met alleen een joodse moeder hoort theoretisch nog bij de joodse gemeenschap, maar de kans dat die dan weer met een joodse partner trouwt, is natuurlijk vele malen kleiner. Door het gemengde huwelijk treedt dus wel verwatering op: theoretisch zou het eigenlijk niet veel uitmaken, maar juist op dat punt komt het aspect van binding met het jodendom heel duidelijk in beeld. Het paradoxale is eigenlijk dat we, met het percentage gemengde huwelijken in het achterhoofd, een voortuitberekening hebben gemaakt. Daarbij hebben we twee definities gehanteerd: een halachische en een niet-halachische. In het laatste geval definieerden we joods-zijn breder en hoorden ook mensen met alleen een joodse vader erbij. Juist als je die laatste definitie hanteert, blijkt de joodse gemeenschap groter te zijn geworden. Naarmate er meer gemengd gehuwd wordt, dijt de gemeenschap uit. Maar het deel dat nauwelijks meer binding heeft met het jodendom wordt natuurlijk ook groter. Dat is het verhaal achter de getallen: de afgelopen zestig jaar is het aantal joden in Nederland ongeveer gelijk gebleven. De groep die de grootste kans heeft om zich daadwerkelijk verbonden te voelen met de joodse gemeenschap, is echter duidelijk aan het afnemen. Want het hebben van twee joodse ouders blijft de beste waarborg voor een binding met het jodendom.” •

Hanna van Solinge en Marlene de Vries (ed.), *De joden in Nederland anno 2000: demografisch profiel en binding aan het jodendom* (Amsterdam: Aksant 2001)

Geef de pen door ...

Een herfst in Californië

• *François Hendrickx*

Meewerken aan een groot opgezet internationaal vergelijkend onderzoek heeft zo zo'n voordelen. 'Come to California this autumn', had de Amerikaanse onderzoeksleider gezegd, 'It'll be like a nice Dutch summer!'. Die uitnodiging nam ik graag aan en zo komt het dat ik nu in een prachtige kamer zit van de vakgroep Antropologische Wetenschappen van Stanford University, bij San Francisco. Aanvankelijk was het plan, te berichten over hoe het studiestelsel hier werkt, hoe hard de studenten moeten werken (wat ze moeten), hoe levendig het studentenleven hier is (wat het is), hoe duur de opleiding is (\$50.000 per jaar), hoe mooi de campus en hoe perfect de voorzieningen. Maar de actualiteit ligt elders en het is boeiender, te beschrijven hoe in de Verenigde Staten met de aanslagen op het WTC en het Pentagon wordt omgegaan.

De invloed van die aanslagen op het Amerikaanse maatschappelijke leven is enorm. Wat me bij aankomst als eerste opviel was, hoezeer de uitingen van nationalisme, onder gewone omstandigheden al niet gering, overal nog waren toegenomen. Alom zijn auto's te zien met Amerikaanse vlaggen aan de antenne of grote stickers met de nationale driekleur breed over de bumper. Op geruchten dat er binnen de komende zeven dagen een aanslag op 'een brug in het Westen van het land' te verwachten valt, komt het hele nationale veiligheidsapparaat in werking met verscherpte controles en bewaking, wat op zich al weer ontwrichtend werkt. Op televisie zijn spotjes te zien van de federale overheid die tot sluiting van de rangen oproepen en iedereen op het hart drukken, ongewone of opvallende dingen te melden. Bedrijven surfen schaamteloos mee op die golf en geven hun advertenties een nationalistisch sausje, zoals Ford, dat in spotjes suggereert dat nul procent rente, uitgestelde betaling en extra korting op overjarige modellen hun bijdrage aan de oorlogsinspanning is. Andere autofabrikanten volgen met hetzelfde aanbod en onder dezelfde rechtvaardiging. 'Toont U een goed vaderlander en koopt Amerikaanse waar', is de boodschap.

Maar ook op een kleinere schaal werkt het toegenomen nationalisme. In Pacifica, een slaapstad van San Francisco, zie ik een jongetje van een jaar of vier in een T-shirt dat hem tot op de voeten hangt, met daarop Bin Ladens gezicht achter een schietschijf, doorzeeft met kogelgaten. In Groveland, een gehucht aan de ingang van Yosemite, staan drie oude mannen, oorlogsveteranen met baseballpetten van de USS Nimitz, vroeg in de ochtend met dooernstige gezichten de vlag te hijsen. Op mijn vraag waarom ze dat doen, antwoordt een van hen: "Because it's necessary!", en een ander voegt daaraan toe: "Now more than ever! This is Pearl Harbor all over again!". Op een oude, aftandse pickup die tegenover het postkantoorje staat, hangt een poster met daarop de tekst: 'Wanted: dead or alive for crimes against the United States: Osama bin Laden', en daaronder het korrelige konterfei van OBL, zoals hij inmiddels overal genoemd wordt. Binnen in het postkantoor dan een plakkaat met de tekst: 'United States Postal workers: United We Stand!'. Het gevoel van saamhorigheid dat daaruit spreekt heeft ook het effect dat ieder die probeert, de aanslagen wat genuanceerder te zien, weggehoond wordt. Een storm van verontwaardiging steekt op als een supermodel dat mooier dan intelligent is,

toegeeft Bin Laden een aantrekkelijke man te vinden die er beter uitziet dan alle Amerikaanse senatoren en afgevaardigden. En radicale periodieken als *The Nation* en *In These Times* wringen zich in allerlei bochten om hun lezers te laten zien hoe men kritisch en toch een goed vaderlander kan zijn, pogingen die tot mislukken gedoemd zijn omdat in de optiek van het State Department het ene het andere uitsluit. En zo is er opvallend weinig discussie over de achtergronden van de aanslagen. Er wordt veel gepraat over het hoe, maar weinig over het waarom. En ook onder ontwikkelde, hoogopgeleide mensen zoals die op Stanford werken, hoor ik vaker dan ik voor mogelijk had gehouden dat het plat bombarderen van Afghanistan de enige weg uit, en niet juist een weg dieper in, de crisis is.

Tenslotte hebben de aanslagen ook al hun weg in de taal gevonden. Van standpunten of theorieën die in het licht van het gebeurde elke betekenis hebben verloren, wordt inmiddels gezegd: “Oh, but that’s so pre-September 11...”. De Chinezen hebben een vervloeking die luidt: Moge U in interessante tijden leven. Ik begrijp nu wat ze bedoelen. •

De pen wordt doorgegeven aan Dr. M. Evers, daar volgens Hendrickx beiden met één been in het buitenland, en één been in Nederland staan.

Lettres Provinciales

Joop Toebe's 27 december 1932 – 16 maart 2002

Gracias a la Vida was het motto, dat Joop Toebe's per se wilde meegeven aan zijn uitvaart op 20 maart van dit jaar. Deze vakdidacticus en historicus was het leven dankbaar voor alles dat het hem geboden had. Vanzelfsprekend was die dankbaarheid niet, want veel ellende is hem niet gespaard gebleven, noch in zijn persoonlijk leven, noch in zijn functie als vakdidacticus geschiedenis aan de KUN. Vanaf 1971 tot 1993 was hij medewerker bij geschiedenis en na zijn officiële afscheid van deze opleiding is hij nog tot 1998 docent Amerikaanse geschiedenis gebleven bij de opleiding Amerikanistiek.

Hij werd in december 1932 geboren in Amersfoort als derde zoon in een streng gereformeerd arbeidersgezin. Zijn vader werkte bij de spoorwegen. Zijn moeder wijdde zich uitsluitend aan het gezin. Dit milieu drukte een sterk gereformeerd stempel op hem, zoals te doen gebruikelijk bij "de kleine luyden". In Amersfoort doorliep hij de lagere school, de Handelsdagschool en toen de hbs, waarna hij trouw zijn dienstplicht vervulde voor koningin en vaderland.

In 1954 begon hij zijn maatschappelijke carrière als bediende in een boekhandel in zijn geboortestad. In de avonden en in de weekends studeerde hij geschiedenis aan het Nutsseminarium te Amsterdam onder begeleiding van de historicus dr. Hendrik Klomp maker, een befaamd schoolboekenschrijver. In 1960 behaalde Joop Toebe's de ongesplitste akte MO-geschiedenis, een formidabele prestatie. Alles wat hij in vijf jaar aan kennis en inzicht vergaard had, werd in één keer geëxamineerd en moest dus ook in één keer gereproduceerd worden.

In Nijmegen was hij inmiddels tot leraar geschiedenis benoemd aan het Nijmeegs Lyceum, dat enkele jaren later omgedoopt werd tot de Nijmeegse Scholengemeenschap. Hij besloot – zoals zo veel leraren met een MO-akte – zijn studie op academisch niveau voort te zetten. In 1974 kon hij de studie aan de Nijmeegse universiteit afsluiten met zijn doctoraal bul bij de afdeling Nieuwe Geschiedenis na 1870.

Intussen was hij al sinds 1971 part time bij de universiteit werkzaam als vakdidacticus geschiedenis, evenals bij de Gelderse Leergangen in Arnhem voor de MO opleiding. In 1975 kon hij de Nijmeegse Scholengemeenschap verlaten, omdat hij een volledige aanstelling als vakdidacticus kreeg aan de universiteit. Meteen na zijn doctoraal begon hij aan een proefschrift. Hard werkte hij aan zijn onderzoek naar de relatie van het vak geschiedenis met andere mens- en maatschappijvakken in het voortgezet onderwijs in Duitsland, Engeland en Nederland. Een ingewikkelde zaak, omdat de structuur van het schoolwezen in die landen sterk uiteen liep, en omdat maatschappijleer, *social studies* en *Gesellschaftslehre* ook al niet op elkaar leken, om nog maar te zwijgen over de inhoud van het geschiedenisonderwijs in die drie landen. In 1980 voltooide hij zijn studie en op 26 februari 1981 promoveerde hij bij prof. Anton Weiler en prof. Jan Giesbers op de dissertatie: *Geschiedenis, een vak apart?*

Het leven leek hem toe te lachen. Hij was vader in een gezin met drie muzikaal zeer begaafde kinderen. Een hoogleraarpost in de vakdidactiek wachtte hem, zoals iedereen dacht. Sinds 1976 was hij de voorzitter van de Facultaire Taakgroep voor de Lerarenopleiding. Deze taskforce moest een nieuwe, gemoderniseerde lerarenopleiding van de grond tillen. Zijn publicaties waren zeer succesvol en kregen goede kritieken: *Geschiedenis op school in theorie en praktijk* (1976), *Historisch-didactische cahiers* (1979) en *Vragen aan de Geschiedenis* (1982).

De bezuinigingen van de jaren '80 en de terugloop van de studentenaantallen die opteerden voor de lerarenopleiding frustreerden echter de benoeming van een hoogleraar vakdidactiek geschiedenis. Ook werd hij niet de directeur van de ULO. Bovendien werd zijn vakdidactisch documentatiecentrum bij de reorganisatie van de *Universitaire Leraren Opleiding* opgeslagen, waarschijnlijk bij de B-faculteiten en verdween daarna om onnaspeurlijke redenen. Ook de lerarenopleiding geschiedenis kreeg in de jaren '80 weinig belangstelling meer van de kant van de studenten. De markt was overvoerd met afgestudeerde historici met een eerstegraads lesbevoegdheid. Als leraar geschiedenis kwam je niet meer aan de slag.

In zijn persoonlijk leven gebeurde ook nogal wat. Op aanraden van zijn kinderen zette hij in 1985 een punt achter zijn huwelijk, toen zijn vrouw verklaarde lesbisch te zijn. Kort daarop verklaarde Joop Toebes op zijn beurt homo te zijn en brak hij definitief met het gereformeerde geloof. Hoewel zijn kinderen het met deze ontwikkelingen niet gemakkelijk hadden, noemde hijzelf tot het laatst van zijn leven deze daden zijn twee belangrijkste 'keuzes', die hij ooit gemaakt had en waar hij zeer gelukkig over was. Hij kon nu, zo ervoer hij het, zijn gevoelens uiten en daarmee leek een loden last van hem af te vallen. Het leven als homo bracht hem in 1994 in groot gevaar, toen hij in het Goffertpark door een Turk, die niet van zijn avances gediend bleek, met 23 messteken levensgevaarlijk gewond werd. Een Marokkaanse jongen redde hem het leven door de zwaargewonde Toebes naar het dichtstbijzijnde huis te slepen. In het ziekenhuis slaagden de artsen er die nacht in hem van de dood te redden. Achteraf noemden zij zijn herstel een wonder.

Rond 1985 werd Joop Toebes in het kader van de facultaire bezuinigingen genoopt bij de afdeling Nieuwste Geschiedenis te gaan doceren tegen de wens in van de toenmalige hoogleraar Manning. Twee jaar later kreeg hij de kans bij de in de faculteit gloednieuwe opleiding Amerikanistiek de Nieuwste Geschiedenis te geven. Enthousiast greep hij die mogelijkheid aan. Ter voorbereiding ging hij een half jaar werken aan de University of Iowa. Na zijn terugkeer in Nijmegen wist hij de studenten Amerikanistiek ook enthousiast te maken voor het vak. Voor elke student had hij persoonlijke aandacht. Zijn gereserveerde houding leek na zijn coming-out in 1985 volledig verdwenen. In 1993 moest hij, weer als gevolg van bezuinigingen, vervroegd met pensioen gaan. Het onderwijs wilde hij echter niet missen en tot 1998 bleef hij hoor- en werkcolleges verzorgen bij American Studies. Samen met Eduard van de Bilt redigeerde hij de bundel over de Verenigde Staten tussen 1776 en 1917: *Een samenleving op de rails* (1995). Gezien het succes van deze bundel kreeg hij het jaar daarop de kans om met Wantje Fritschy een bundel te redigeren over *Het ontstaan van het moderne Nederland* tussen 1780 en 1830. Schrijven was naast het geven van onderwijs zijn grote hobby. Op beide terreinen leefde hij zijn kwaliteiten als docent helemaal uit. In zijn vrije tijd gaf hij zich over aan het genot van klassieke muziek en van de natuur. Na zijn definitieve pensionering reisde hij de hele wereld af, volgens zijn kinderen altijd op zoek naar liefde en warmte bij de medemens. Alsof hij de kilheid van zijn gereformeerd verleden alsnog ongedaan moest maken. Ondanks zijn grenzeloos optimisme en zijn

enorme geesteskracht bij alle tegenslagen heeft de kanker in maart 2002 een einde weten te maken aan het leven van deze toegewijde docent en hartelijke man.

Hardy Beekelaar

KDC niet naar Utrecht

Wat er ook mee gebeurt, het Katholiek Documentatiecentrum (KDC) zal niet naar Utrecht gaan. In de Universitaire Gezamenlijke Vergadering van 4 februari gaf collegevoorzitter Roelof de Wijkerslooth toe dat de kosten die het Rijksarchief in Utrecht voor de collectie vroeg te hoog waren. Naar verluidt is het meest voor de hand liggende alternatief het Gemeentearchief. Bovendien onderzoekt het College van Bestuur de mogelijkheid het KDC van 's rijkswege te financieren, zoals nu al gebeurt met een archief als het IISG te Amsterdam.

Archief Robert Regout terug in Nijmegen

Het privé-archief van de Nijmeegse katholieke martelaar Robert Regout is terug in Nijmegen. Prof. dr. Jan Roes, directeur van het KDC, kreeg het woensdag 30 januari in Den Haag overgedragen uit handen van staatssecretaris Van der Ploeg.

Prof. dr. Robert Regout werd in 1939 benoemd tot buitengewoon hoogleraar Volkenrecht aan de KU Nijmegen. Hij werd in 1940 door de bezetter gearresteerd, waarna hij in 1942 in Dachau is overleden. Het archief werd door de Russen in 1945 in Berlijn aangetroffen, nadat het eerder door de Duitse Sicherheitsdienst als oorlogsbuit was meegenomen. Woensdag 30 januari is het – samen met andere aangetroffen archieven, waaronder ook materiaal van de Nijmeegse studentenvereniging Carolus Magnus – door de Russische autoriteiten overgedragen aan staatssecretaris Van der Ploeg. Het was voor het eerst dat ons land er in geslaagd is, zijn verloren gegane archief uit de Bezetting te recuperen uit Rusland. Na zestig jaar krijgen de oorspronkelijke archiefvormers en -bewaarplaatsen hun archieven terug.

Nijmegen definitief oudste stad van Nederland

Maastricht heeft nu voorgoed het onderspit gedolven: volgens de – uit Maastricht afkomstige – archeoloog T. Panhuysen is Nijmegen de oudste stad van Nederland. Hij concludeerde dit onlangs na bestudering van de zogenaamde godenpijler, te vinden in museum Het Valkhof. Deze triomfzuil, waarop enkele goden staan afgebeeld, werd volgens Panhuysen aan de Noviomagum cadeau gedaan in het jaar 17 na Christus, na de succesvolle veldtocht van de Romeinse veldheer Germanicus.

De bevindingen van Panhuysen zijn te vinden in de serie *Museumstukken*, een uitgave van de Vereniging Vrienden van Museum Het Valkhof. Te koop in de winkel van het museum voor € 8.

Tentoonstellingen in het Valkhofmuseum in Nijmegen

• 16 februari tot en met 20 mei 2002: Antoon Derkzen van Angeren (1878 - 1961) Antoon Derkzen van Angeren ontwikkelde zich in de eerste helft van de 20ste eeuw tot een inventief en veelzijdig prentkunstenaar. Zijn etsen kenmerken zich door een subtiële en vaak spaarzame lijnvoering. Ze tonen rivier- en stadsgezichten, landschappen, figuren en portretten. Hoogtepunten zijn de voorstellingen van de Rotterdamse havens en het West-Gelderse Waallandschap rond Zaltbommel. Derkzen van Angeren geldt bovendien als grondlegger van de befaamde grafiekopleiding

aan de Rotterdamse academie. Tot zijn leerlingen behoren grafici als Jan Bezemer, Aad de Haas, Ap Sok en Wim Zwiers.

- 1 juni tot en met 1 september 2002: Beelden van vrijmetselarij: tekeningen en prenten
Het lijkt erop dat de vrijmetselarij leeft als nooit tevoren. Is een van de redacteurs van ET.VT onlangs benoemd tot hoogleraar in de vrijmetselarij, binnenkort vindt er een tentoonstelling over plaats vanwege het 250-jarige bestaan van de Nijmeegse Loge ("afdeling") Sint Lodewijk, een van de oudste vrijmetselaarsloges in ons land. De vrijmetselarij wekt nieuwsgierigheid op, niet in de laatste plaats vanwege de 'geheimzinnige' symbolen en rituelen waarvan de vrijmetselaars zich van oudsher bedienen. De expositie laat zien dat hierbij in de loop der eeuwen een rijke beeldentaal is ontstaan. De tekeningen, aquarellen en prenten zijn afkomstig uit het Cultureel Maçonniek Centrum 'Prins Frederik' in Den Haag, dat een wereldberoemde verzameling op het gebied van de vrijmetselarij bezit.

- 15 juni tot en met 1 september 2002: 'Meesters op papier'

De expositie bevat ongeveer 70 tekeningen van Nederlandse meesters uit de 17de tot en met de 19de eeuw: van Aelbert Cuyp tot Johannes Weissenbruch. De bladen zijn afkomstig uit een van de weinige nog bestaande particuliere tekeningencollecties in Nederland. De kern ervan werd oorspronkelijk, in de 19de eeuw, bijeengebracht door een Gelders verzamelaar. De nadruk ligt op landschapstekeningen. Hieronder zijn voorstellingen van zowel het Hollandse als het Italiaanse landschap, de laatste getekend door Nederlandse 'Italianisanten'. Daarnaast worden ook figuurstudies en tekeningen met historische onderwerpen getoond. Naast tekeningen van bekende kunstenaars als Jan van Goyen, Claes Berchem, Egbert van Drielst, J.C. Schotel, B.C. Koekkoek en Andreas Schelfhout worden bladen van minder bekende meesters gepresenteerd, die vaak van verrassende artistieke kwaliteit zijn.

Een greep uit tentoonstellingen buiten Nijmegen

- Onder de titel 'De martelaar van het marterhaar' organiseert het Museum voor Moderne Kunst Arnhem een grote overzichtstentoonstelling van een van de belangrijkste vooroorlogse neorealisten, de schilder en graficus Dick Ket (1902-1940). De tentoonstelling laat een zeventigtal schilderijen zien en 115 werken op papier zullen het tot nu toe minder bekende aspect van Ket als graficus belichten. De tentoonstelling loopt nog tot 15 april.

- Al eeuwenlang is Apeldoorn een marktplaats voor het omringende land. Granen en groenten, kippen en eieren, koeien en paarden - het was allemaal te vinden op de Apeldoornse markt in het centrum van het dorp. Vanaf 1932 kon men er zelfs auto's kopen. Buiten de markt om was er op de Apeldoornse wegen en pleinen tot ver in de 20e eeuw een levendige straathandel van marskramers, straatventers, ijsverkopers of groentenkarren. Nu ook te zien in het Historisch Museum Apeldoorn, tot 2 juni.

Hora est! Gepromoveerden in Nijmegen

- Op 7 maart promoveerde drs P.J.H.M. Theeuwen bij prof. dr H. de Schepper en prof. dr J. Hemels (promotoren) en dr G.A.M. Beekelaar (co-promotor) op zijn proefschrift, getiteld *Pieter 't Hoen en De Post van den Neder-Rhijn (1781-1787). Een bijdrage tot de Nederlandse Geschiedenis in het laatste kwart van de achttiende eeuw.*

- Op 10 juni promoveerde drs O.J. Hekster bij prof. dr L. de Blois, prof. dr E.M. Moormann en prof. dr Th.E.J. Wiedemann † op zijn proefschrift, getiteld *Commodus. An emperor at the crossroads.*

Wie is er de afgelopen maanden afgestudeerd in Nijmegen?

Oude geschiedenis

- Henzen, M.L.T., *Blikken uit het verleden. Mummieportretten uit Romeins Egypte* (De Kleijn)
- Rooij, M.C.P.J. van, *Goden, gaven en gebeden. Het Griekse votiegeschenk in de archaische en klassieke periode* (De Blois)

Middeleeuwse geschiedenis

- Broek, M. van den, *Leidraad naar de hemel. Over Leidse testamenten 1316-1420* (Kuijs)

Nieuwe geschiedenis

- Bergmans, M., *Koppig doch onderworpen. Een studie naar de mate van centralisatie onder Karel V in Gelre op het gebied van rechtspraak en bestuur 1543-1555* (Geurts)

Nieuwste geschiedenis

- Geldrop, B.C. van, *De ontwikkeling van het nationalisme in Quebec tussen 1944 en 1980* (Geurts)

Economische en Sociale Geschiedenis

- Rossen, M., *Klein landje, kleine crisis? Werkelijkheid en perceptie van de werkelijkheid in de economieën van de Verenigde Staten van Amerika, Frankrijk en Nederland in de jaren dertig van de twintigste eeuw* (Engelen)
- Hulsken, M., *Damesbladen, vrouwentijdschriften en feminisme. Een analyse van de inhoud van Nederlandse vrouwentijdschriften, 1873-1920* (Engelen)

Gendergeschiedenis

- Boxtel, S. van, *Leve de koningin! Een studie naar de invloed van vrouwelijkheid op de inhuldigingsfeesten van 1898 te Den Haag* (Grever)
- Thuss, P.H.A., *Barometers van de vooruitgang. Nederland op de Brusselse wereldtentoonstellingen van 1910 en 1958* (Grever)

Boeken Top 5

• Peer Vries

Gedurende de drie kwartier tussen het einde van een college en de treinreis terug naar zijn woonplaats Leiden, sprak ET•VT redactielid Marloes Schoonheim met Prof.dr. P.H.H. Vries. De aan de Universiteit Leiden verbonden geschiedtheoreticus is benoemd tot bijzonder hoogleraar op de wisselleerstoel L.J. Rogier om de KUN te voorzien in onderwijs in de historiografie en de vergelijkende wereldgeschiedenis. Peer Vries hield op 12 december 2001 zijn oratie getiteld 'Via Peking terug naar Manchester. Engeland, de Industriële Revolutie en China'. Welke boeken gelden als bronnen van inspiratie voor Vries? Zijn belangstelling is breed, "warrig of diffuus, zo je wilt – ik lees me te pletter." In de vijfenveertig minuten passeerden meer auteurs de revue dan deze rubriek voorschrijft. Vries kan zich niet beperken tot vijf titels: "Ik denk niet in termen van favoriete boeken, maar in termen van favoriete auteurs".

Cees Bertels, *Geschiedenis tussen structuur en evenement : een methodologies en wijsgerig onderzoek* (In 1973 verschenen als proefschrift aan de UL)

Een aantal auteurs is bepalend geweest voor de richting waarin Vries zich heeft gespecialiseerd. Wanneer het mes hem op de keel zou worden gezet om een top vijf van auteurs samen te stellen, zou Karl Popper zonder meer tot de uitverkoren schrijvers behoren. "Popper lijkt mij uiteindelijk een buitengewoon zelfingenomen man – maar zijn werk vind ik fascinerend." Vries heeft belangstelling voor het gehele oeuvre van Popper en kan zijn enthousiasme voor de wetenschapsfilosoof niet aan één boek of artikel verbinden. "In de tijd dat ik Popper las, verkeerde ik in een wetenschappelijke crisis – voor zover dat mogelijk is als je 21 bent. Ik twijfelde er toen aan of mijn keuze voor de geschiedenisstudie de juiste was en dacht dat ik misschien beter filosofie had kunnen kiezen." Het was uiteindelijk niet een boek van Popper dat Vries voor de geschiedbeoefening heeft behouden, maar het werk van een andere auteur dat hij in dezelfde periode las. "Het boek *Geschiedenis tussen structuur en evenement* van Bertels heeft mij behouden voor de geschiedwetenschap – als ik dat niet had gelezen, was ik beslist iets anders gaan doen. Niet omdat Bertels steeds gelijk had of omdat ik hem snapte, maar omdat ik dankzij zijn literatuurlijst bij een andere soort geschiedbeoefening terechtwam." Wat de geschiedtheorie betreft is Vries thans meer gecharmeerd van de klassieke analytische benadering dan van de thans dominerende aanpak. "De huidige geschiedfilosofie vind ik niet interessant. Thema's als het narrativisme en postmodernisme houd ik bij, want het is mijn vak. Maar als je ziet wat onder die noemers allemaal gebeurt, dan is er nu toch duidelijk sprake van afnemende meeropbrengsten."

B.H. Slicher van Bath, *De agrarische geschiedenis van West-Europa 500-1850* (Utrecht 1960)

"Wat mij verder een tijd heeft gefascineerd, is agrarische geschiedenis – Slicher van Bath en dergelijke, analyses van feodale economieën. Die boeken boden mij een structuuranalyse van samenlevingen, een

idee van logica in het leven waar ik behoefte aan had.” Uit de belangstelling voor agrarische geschiedenis vloeide Vries’ interesse voor de sociale wetenschappen voort: “Ik miste het zoeken naar patronen in de geschiedenis. Daar ligt nu net de charme van vakken als sociologie en economie. Ik vind dat nog steeds intellectueel fascinerender dan kijken naar wat voor gekk menschen vroeger allemaal deden. “Dat is ook wat mij trekt in wat ik zou willen noemen ‘maatschappijgeschiedenis’: het zoeken naar overeenkomsten tussen samenlevingen, naar patronen en het maken van vergelijkingen.” Brede historische analyses hebben dan ook de voorkeur van Vries. “De echte uitdaging voor de geschiedwetenschap ligt in de wereldgeschiedenis – in het vergelijken van beschavingen. Van de geschiedenis van Nederland word ik niet warm of koud. Dat heeft geen rationele grond – ik koop er gewoon geen boek over. In de Huizinga-rage heb ik nooit iets gezien. Huizinga’s werk boeit me gewoon niet. *Herfsttij* heb ik nooit uitgekregen – misschien door het plechtstatige taalgebruik, maar in elk geval omdat ik het zo weinig analytisch vind. *La Méditerranée* van Fernand Braudel [Parijs 1949] heb ik trouwens ook niet uitgekregen. Zelfs niet met flessen wijn aan de Middellandse Zee. *Civilisation matérielle, économie et capitalisme* [Parijs 1979] wel en dat vond ik fascinerend.” Toch zouden maatschappijhistorici als Slicher von Bath en Braudel, wanneer het ten minste om hun gehele oeuvre gaat, bij Vries niet als nummer één eindigen: “Als ik een historicus zou moeten aandragen voor de Heineken Prijs voor geschiedbeoefening, toe te kennen aan een nog levend historicus voor zijn gehele werk, dan zou het Hobsbawm zijn. Alleen het boek *Age of extremes* [New York 1994] had hij misschien niet moeten schrijven. Daarin schemert zijn communistische levensovertuiging me te veel door. Voortdurend moeten lezen dat Lenin een genie was en Stalin niet anders kon, gaat mij behoorlijk irriteren.”

Barrington Moore, *Social origins of dictatorship: lord and peasant in the making of the modern world* (Boston 1966) en Kenneth Pomeranz, *The great divergence. China, Europe, and the making of the modern world economy* (Princeton 2000)

Via de maatschappijgeschiedenis kwam Peer Vries terecht bij Max Weber. “Toen ik voor het eerst iets van hem las, vond ik hem fascinerend. Ik vrees dat ik zijn werk nu pas echt lees en enigszins begrijp. Je leest bijna alle boeken te vroeg.” Ook in Webers oeuvre kan Vries onmogelijk één publicatie aanwijzen als doorslaggevende bron van inspiratie: “Mij fascineerden eigenlijk met name het type vragen dat Max Weber stelt en de thema’s van zijn boeken. Dat is waar ik me nu mee bezighoud: de agenda van Weber. Wel een hele volle, trouwens...” Met het lezen van Webers boeken spitsten Vries’ geschiedwetenschappelijke interesses zich definitief toe op de historische sociologie. “Het ontstaan van de moderne wereld, de verschillen tussen het Westen en de rest. Economisch, maar ook politiek en mentaal” Vooral het soort vragen dat Weber aan de orde stelt, boeit Vries; bij de antwoorden heeft hij soms zijn vraagtekens. “Bij het lezen van *De protestantse ethiek en de geest van het kapitalisme* [oorspronkelijk Mohr 1920, MS] dacht ik vaak: wat wil hij nou precies zeggen? Dat komt meer voor bij Weber: zijn vragen zijn interessanter dan zijn antwoorden.” Nu de vergelijkende geschiedwetenschap volledig beslag op hem heeft gelegd, zijn Webers methode en vraagstelling voor Vries weer actueler dan ooit. “Vanaf het moment dat de inkt van mijn proefschrift droog was in 1994, heb ik me gericht op comparatieve geschiedenis. Ik houd me nu bezig met de problematiek rond de ‘Rise of the West’. Daar zijn fantastische boeken over geschreven, zoals al decennia geleden het wereldomvattende *Social origins of dictatorship* van Barrington Moore, en zeer recent, met een heel andere

optiek, *The great divergence* van Kenneth Pomeranz.” De laatste zes jaren las Vries tientallen publicaties waarin Europa werd vergeleken met China, India, het Ottomaanse Rijk of Japan. “Eindeloos beunhazen!” Hij verdeelt thans zijn tijd tussen studies op zijn oorspronkelijke vakgebied, de geschiedtheorie, met name zijn belangstelling voor vergelijkende geschiedwetenschappen en studies over de opkomst van het Westen. Hij is dus alles behalve een monomane geschiedfilosoof: “Ik wil absoluut geen expert op één gebied zijn.”

Spaanse geschiedenis

Hoewel Vries in geschiedfilosofie gespecialiseerd is, bekend hij dat de meeste boeken in zijn boekenkast over een geheel ander thema handelen, namelijk de geschiedenis van Spanje in de twintigste eeuw. “Wanneer ik daarover lees, ben ik een volstrekt traditioneel historicus: ik wil precies weten hoe de Burgeroorlog is verlopen, wat er gebeurde tijdens de Tweede Republiek, wat voor een mens Franco was en hoe het zit met de ETA. Als ik ooit terug zou komen op de wereld en ik zou opnieuw een beroep moeten kiezen, zou ik sinoloog of hispanist worden - maar wel historicus natuurlijk.” Hij ziet geen tegenstelling tussen zijn activiteiten als theoreticus en zijn ‘gewone’ historische belangstellingen. “De theorie van de geschiedenis vind ik fascinerend – maar ik zie het als denken over geschiedenis en dat heeft er alleen maar baat bij wanneer je die ook echt beoefent.”

Paul Preston, *Franco: a biography* (Londen: HarperCollins 1993)

“Als ik me echt wil vermaken, dan lees ik biografieën van slechte mensen zoals Hitler, Goebels, Mussolini, Lenin, Trotsky, Stalin, Mao, Franco. In de afgelopen zomer las ik een boek over Kang Cheng, een niet bepaald minzaam man die onder Mao werkte.” De biografieën over slechteriken die de maatschappelijke orde door de war schoppen, dienen bij Vries voor een zeker tegenwicht. “Ik ben zo vaak met structuren bezig dat ik het nodig vind ook regelmatig de andere kant te zien – de historische realiteit is vaak een zootje. Tabellen, grafieken en analyses maken die veel gladder, vaak te glad.”

•

Recensies

M. Grever, *De enscenering van de tijd*. Rede, uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van gewoon hoogleraar in de Theorie en Methoden van de maatschappijgeschiedenis aan de faculteit der Historische en Kunstwetenschappen van de Erasmus Universiteit Rotterdam op 14 december 2001 (z.p., z.u., 2001) 31 p., ISBN 9080684112.

Vrijdag 14 december 2001 sprak Maria Grever onder grote publieke belangstelling haar inaugurele rede uit ter aanvaarding van het ambt van hoogleraar in de Theorie en Methoden van de Maatschappijgeschiedenis aan de Erasmus Universiteit Rotterdam.

In deze rede, getiteld *De enscenering van de tijd*, zette Grever in heldere woorden uiteen welke historische kwesties haar bezighouden. Centraal in de oratie staat de relatie tijd en geschiedenis. Om vat op deze complexe relatie te krijgen onderzoekt Grever met welke middelen in de negentiende eeuw nieuwe tijdervaringen tot uitdrukking kwamen en wat die uitdrukkingvormen betekenden voor de omgang met het verleden. Haar betoog bestaat uit drie delen: allereerst wordt ingegaan op de versnelling van de moderne geschiedenis en de achtergronden en effecten daarvan, vervolgens gaat Grever in op het dubbele karakter van de tijd en tenslotte worden tijdensceneringen op negentiende-eeuwse wereldtentoonstellingen geanalyseerd.

In het eerste deel concludeert Grever dat door een vergaande specialisering van de geschiedbeoefening, de invloed van nieuwe media en een groeiende groep beeldproducenten het onmogelijk is om een unificerend geschiedbeeld voor het grote publiek te ontwerpen. De problemen die dit geeft illustreert Grever aan de hand van de discussies over het huidige geschiedenisonderwijs.

Het dubbele karakter van de tijd vormt in het betoog van Grever een onmisbare bouwsteen voor de geschiedbeoefening. Tijd is immers objectief en subjectief meetbaar en ervaarbaar. Het visualiseren van de tijd en zijn verloop door middel van bijvoorbeeld zonnewijzers, zandlopers en horloges heeft betrekking op de objectieve tijd. Hoewel verschillende mensen verschillende tijdsrekeningen hanteren, is de tijd dateerbaar, calculeerbaar en vergelijkbaar. De ene tijdsrekening kan vertaald worden in een andere. Het ervaren van deze tijd is echter subjectief, het besef van verandering veronderstelt immers een menselijk subject. Tijd manifesteert zich onafhankelijk en afhankelijk van de mens. De objectieve tijd wordt subjectief ingezet, en de subjectieve tijd kent objectieve elementen. Historici bewerken deze tijd vervolgens weer. Het onderzoek van Grever richt zich op de uitdrukkingvormen van tijdservaringen. Hiervoor is het van wezenlijk belang dat er sprake is van tijdsbesef, dat wil zeggen dat mensen zich ervan bewust zijn dat de objectief meetbare tijd en de subjectief beleefde tijd uit elkaar kunnen lopen. Het uiteenvallen van de ervaringsruimte en de verwachtingshorizon in de negentiende eeuw wordt geïllustreerd aan de hand van de negentiende-eeuwse wereldtentoonstellingen. Hier werd de tijd door architectuur en expositie op ingenieuze manieren geënceneerd.

De werelddtentoonstellingen toonden een harmonische, rationele maatschappij. De gebouwen waren dikwijls ontworpen als een groot panopticum. De opstelling van de tentoonstelling was diachroon, zoals bijvoorbeeld bij de Parijse werelddtentoonstelling in 1867, waarbij gestreefd werd naar het zichtbaar maken van veranderingen en verbeteringen. Vanuit de binnenste ring -het verleden-, liep men naar de grootste, buitenste ring waar moderne fabrikaten en productieprocessen werden getoond. De tijd werd vanuit een vooruitgangsprincipe geënceneerd. Deze indeling bleek in de praktijk niet altijd te verwezenlijken, doordat niet alles wat tentoongesteld werd in te delen was in de speciaal uit de grond getrokken bouwwerken, wat leidde tot opmerkelijke buitenparken, waarin datgene werd geëxposeerd wat niet binnen de classificatie paste. De buitenparken, waarin niet-westerse landen exposeerden, fungeerden als enscenering van de anachronistische ruimte, dat wil zeggen een soort voortijd waarin het koloniale en exotische zich temporeel bevonden ten opzichte van de westerse wereld. Het tijdsverschil accentueerde zo de ongelijkheid tussen etnische groepen. De superioriteit van het westen werd geëxposeerd. Via de verschillende tijdruimtes op de werelddtentoonstellingen konden de bezoekers de gelijktijdigheid van het ongelijktijdige ervaren. Een gevolg was dat het koloniale en het historische als vermaak werden gezien.

Door de theorie af te wisselen met voorbeelden uit de praktijk is de rede van Grever ondanks de complexe materie en terminologie een helder betoog. De problematiek die zij aansnijdt is actueel en de voorbeelden uit de negentiende-eeuwse werelddtentoonstellingen spreken tot de verbeelding. Pakkende slotzin als: Van deze kersverse hoogleraar kunnen we nog wat smaakmakende geschiedtheoretische publicaties verwachten. •

Marloes Hulsken

Marloes Hulsken (1978) studeert sinds 1997 geschiedenis aan de KUN. Zij specialeert zich in sociale en gendergeschiedenis.

J. W. Brouwer en J. van Merriënboer, *Van buitengaats naar binnenhof. P. J. S. de Jong, een biografie* (Den Haag: Sdu, 2001) ISBN 90-12087-74-0, 285 p., €24,90.

C. C. van Baalen e.a. (red.), *Jaarboek parlementaire geschiedenis 2001* (Den Haag: Sdu, 2001) ISBN 90-12093-00-7, 172 p., €13,57.

Nederland bevindt zich in verkiezingstijd. Na acht jaar Paars en de komst van Pim Fortuyn op het politieke toneel voeren politici een hevige strijd, waarvan diverse media uitgebreid verslag doen. Het is echter ijdele hoop dat dit ook leidt tot lange rijen voor het stembureau. De opkomst bij gemeenteraadsverkiezingen was, alle inzet van lokale en nationale politici ten spijt, lager dan vier jaar geleden. Deze betreurenswaardige situatie in de huidige politiek doet de vraag rijzen in hoeverre Nederlanders interesse op kunnen wekken voor het historische aspect van de parlementaire democratie. Het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis (CPG) te Nijmegen heeft in 2001 twee boeken gepubliceerd die mijns inziens duidelijk maken dat dit aspect van de geschiedenis vele opmerkelijke schakeringen in zich bergt.

Het *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis* verschijnt jaarlijks en probeert met een mengeling van actuele en historische artikelen 'in zo breed mogelijke kring belangstelling te wekken voor de Nederlandse parlementaire geschiedenis'. Sinds jaargang 2000 is besloten een thema te koppelen aan het jaarboek en in 2001 is gekozen voor 'oppositie' als leidraad voor de artikelen en egodocumenten in het boek. Een opmerkelijke keuze omdat in zowel de achtergrondartikelen als de interviews met P. Rosenmöller en G. J. Schutte blijkt dat de 'Nederlandse consensusdemocratie [...] van oudsher oppositievrijd' is, zoals E. van Thijn in een verhelderende theoretische bijdrage opmerkt. Van Thijn schrijft dit toe aan Thorbecke die het dualisme als belangrijkste kenmerk van de Nederlandse parlementaire democratie onderscheidde. Hij zag regering vs parlement als het kenmerk van een democratie en niet coalitie vs oppositie, zoals dat in Engeland meer gewoon is. Het befaamde Torentjesoverleg – in het boek een opvallend vaak terugkerend verschijnsel – zou hem dan ook doen omdraaien in zijn graf.

A. Krouwel gaat wat dieper in op het ontbreken van echte oppositie in Nederland en noemt aan de hand van politicoloog H. Daalder een aantal andere oorzaken. In de eerste plaats noemt hij de langdurige dominantie van de calvinistische en liberale elite. Andere politieke stromingen probeerden eind 19^e eeuw een voet aan de grond te krijgen. Deze poging mislukte en zij conformeerden zich met het pluralistische karakter van de Nederlandse maatschappij, waarin compromisvorming en acceptatie van meningsverschillen karakteristiek zijn. In de tweede plaats was de politieke macht in ons land een lange periode regionaal verspreid; centralisatie kwam laat op gang. Tot slot noemt politicoloog en bestuurskundige Krouwel het gebrek aan ideologische idealen bij Nederlandse politici, in hun ogen is regeren het managen van de staat. De bijdrage van Krouwel is verder gewijd aan het probleem dat het CDA heeft gehad met acht jaar oppositie voeren tijdens de Paarse kabinetten.

De parlementaire kroniek, samengesteld door P. van Griensven, geeft een overzicht van het parlementair jaar 2001. De politieke feiten van 2001 krijgen in deze kalender een korte toelichting en na wat bladeren herinnert de lezer zich de interessante politieke momenten van het afgelopen jaar en doet ook nog wat nieuwe kennis op. Zo was de mededeling in juni 2001 dat 'onparlementaire taal niet meer [wordt] geschrapt uit de *Handelingen*' interessante nieuwe informatie. Waarschijnlijk zal dit besluit ten goede komen aan het leesplezier van de *Handelingen*.

Helaas is dit besluit niet genomen voordat P. de Jong in 1967 premier werd van Nederland. De Jong stond bekend als een man die met een kwinkslag het leven én de politiek tegemoet trad. Ook

tijdens de presentatie van zijn biografie in de voormalige Tweede Kamer in Den Haag kwam zijn verfijnde humor naar voren. Na lofbetuigingen van H. Wiegel en K. Sorgdrager (journalist in die tijd) zie hij gekscherend: 'Ik heb nu in een half uur meer lof gekregen dan in de twaalf jaar dat ik in vijf kabinetten bewindsman was'. De biografie van oud premier De Jong, *Van buitengaats naar binnenhof*, is een prestigieus uitstapje voor J. W. Brouwer en J. van Merriënboer, beiden vaste medewerkers van het CPG. In het boek staat immers niet de traditionele parlementaire geschiedschrijving centraal, maar is de politieke geschiedenis, in de meest brede zin van het woord, beoefend. In de biografie voert bovendien niet het politieke spel de spil, maar de persoon De Jong. Deze parlementair georiënteerde historici weten een goed beeld te geven van deze persoon, die van 1967 tot 1971 minister-president was van Nederland.

Brouwer en Van Merriënboer besteden in het werk veel aandacht aan het karakter van De Jong dat met name gevormd was door zijn oorlogsjaren en zijn tijd als commandant van een onderzeeër. De auteurs tonen overtuigend aan dat het karakter en deze ervaringen van De Jong zijn handelen in de politiek onmiskenbaar hebben bepaald en hem in staat hebben gesteld succesvol zijn kabinetsperiode te voltooien – iets wat meer uitzondering dan regel was in die jaren. In het boek staat deze periode uit het leven van De Jong centraal, waarbij de aandacht van de auteurs niet meer uitsluitend gericht is op De Jong als persoon, maar veel ruimte wordt gegeven aan de politieke ontwikkelingen die dit kabinet doormaakte.

In de media heeft deze biografie veel aandacht gekregen, en terecht. Het beeld dat bestond over de regeerperiode De Jong wordt in het boek behoorlijk bijgesteld. De Jong is niet meer alleen maar degene die 'op de winkel paste', maar wordt neergezet als een doortastende premier, daadkrachtige leider van het kabinet en bescheiden politicus. In enkele passages zijn de auteurs té zeer onder de indruk van de oud-premier geraakt. En benadrukken zij alleen de positieve commentaren of draven te ver door in hun overtuiging van de goedheid van De Jong. Zo stellen zij bijvoorbeeld over het feit dat De Jong vier jaar de hoogste functie in het Nederlandse kabinet heeft bezet: 'Dat maakt hem bijzonder. De Jong zelf is geneigd dit laatste te ontkennen en te zeggen dat hij geen politieke ambities had en dat hij er per toeval is ingerold. Dat maakt hem dan extra bijzonder'. Het boek is werkelijk prettig leesbaar, maar bij dergelijke passages raakt de lezer toch wat geïrriteerd en vraagt zich af of De Jong dan werkelijk niets fout heeft gedaan.

De biografie heeft niet alleen een parlementair-historisch karakter, maar ook een maritiem-historische inslag. De persoon die centraal staat is bovendien geen politicus in hart en nieren zoals we heden ten dage bijvoorbeeld W. Kok en P. Rosenmöller kennen. Brouwer en Van Merriënboer voelen dit perfect aan en het eind van De Jong's premierschap omschrijven zij, in de laatste zin van het boek, dan ook als: 'De commandant ging van boord.'

De twee boeken die in 2001 gepresenteerd werden, zijn een fraaie toevoeging aan de reeks publicaties van het CPG. Van Merriënboer en Brouwer hebben aangetoond meer in hun mars te hebben dan enkel parlementaire geschiedschrijving; zij weten goed een persoon te typeren. Ook het jaarboek laat zien dat het centrum niet alleen bezig is met historisch onderzoek, maar midden in de maatschappij staat. •

Liesbeth Timmermans

Liesbeth Timmermans (1979) studeert sinds 1997 geschiedenis aan de KUN. Zij specialiseert zich in politieke geschiedenis.

Jacques M. Baartmans, *Hollandse wijsgeren in Brabant en Vlaanderen: Geschriften van Noord-Nederlandse patriotten in de Oostenrijkse Nederlanden, 1787-1792* (Nijmegen: Vantilt, 2001) 538 p. ISBN 90-75697-61-9. €32.

Wie meer weten wil over filosofen uit de Republiek die zich ten tijde van de Franse Revolutie in de Zuidelijke Nederlanden bevonden, kan dit boek gerust in de kast laten staan. 'Hollandse wijsgeren in Brabant en Vlaanderen' is een parafrase van de titel van een roman van de hand van de patriotse veelschrijver Gerrit Paape, *De Hollandsche wijsgeer in Brabant*, iets meer dan een roman, uit 1788. Helaas voor Paape (en Baartmans) zullen echter weinigen deze verwijzing hebben opgemerkt. De studie, die in oktober jongstleden als proefschrift te Nijmegen verdedigd werd, handelt over de lotgevallen van mensen als Paape, die na de mislukte patriotse 'Grondwettige herstelling' van 1787 naar onze zuiderburen waren uitgeweken.

Aan het einde van de achttiende eeuw gonsde het in Europa van de revolutionaire bedrijvigheid. Nauwelijks was de omwenteling in de Republiek door Pruisisch geweld in de kiem gesmoord of de Oostenrijkse Nederlanden kwamen in opstand tegen de regering van Jozef II, op de voet gevolgd door de enige werkelijk geslaagde revolutie, de Franse. Deze context alleen al maakt het interessant eens nader te kijken naar de belevenissen van de Hollanders die na 1787 uitweken naar het zuiden en de beide andere revoluties meemaakten.

Hoewel een grote groep van de Hollanders die zich aan het eind van 1787 als vluchteling in Brabant meldden eerder uit opportunisme dan vanwege politieke idealen het vaderland verliet, is er een belangrijke patriotse kern te onderscheiden onder de emigranten. In afwachting van hun terugkeer en bevlogen van meer of minder radicaal Verlichte ideeën bezagen zij de 'Brabantse omwenteling', waar de volgelingen van Van der Noot zich, eveneens onder het predikaat 'patriotten', keerde tegen het heersende gezag. Wat de positie van de Noord-Nederlanders compliceerde was ten eerste hun geloof, dat in schril contrast stond met de sterk door de clerus beïnvloede aanhangers van Van der Noot. Maakte dit hen al ambivalent, hun bewondering voor de als Verlicht beschouwde Jozef II vervreemde hen nog verder van hun zuidelijke naamgenoten.

Zoals al in de titel geïmpliceerd staan de geschriften van Gerrit Paape in het boek centraal. Het werk van Paape, dat een prachtig beeld geeft van de Verlichte Nederlandse cultuur in deze periode, is echter moeilijk te interpreteren. Omdat leven en werk telkens door elkaar heen liepen zijn feit en fictie moeilijk te scheiden, iets dat ook Baartmans veel hoofdbrekens lijkt te hebben gekost. Paape zelf lijkt hierop al te zinspelen, door zijn boek *De Hollandsche wijsgeer in Brabant* als ondertitel mee te geven 'iets meer dan een roman'. De reden hiervoor was, aldus Paape, dat het boek ook de 'weezenlijke gebeurtenissen' weergaf en zich hield aan de 'natuurlijke loop der dingen'. In een verhaal dat vele lijnen en personages kent, schetst de auteur een beeld van het leven van de uitgeweken patriot, zijn idealen en illusies, dat met name voor de historicus zeer interessant is, maar de liefhebber van moderne literatuur waarschijnlijk iets teveel zal zijn.

Hollandse wijsgeren in Brabant en Vlaanderen is vooral een boek over beeldvorming. Vooroordelen van 'koele' noorderlingen over hun 'flamboyante' zuiderburen, politiek onbegrip en botsende doelstellingen zorgden ervoor dat de patriotten een vreemde eend bleven in de Zuid-Nederlandse bijt. Ook de betrekkelijke radicalisering van de Brabantse revolutie onder de min of meer democratische Vonckisten na 1789 bracht hierin geen verandering. Dat betekent tevens, dat de Hollanders nauwelijks een rol hebben gespeeld in de gebeurtenissen daar; iets dat verder wordt

veroorzaakt door de toch geringe aantallen vluchtelingen. Werd door sommigen lange tijd uitgegaan van enkele tienduizenden politieke emigranten, Baartmans maakt aannemelijk, dat het om nauwelijks meer dan enkele duizenden kan zijn gegaan. Juist de problematische positie van de 'Hollandse wijsgeren' maakt het onderwerp van deze studie vergelijkbaar met andere historische situaties. De patriotten zagen zich gedwongen bepaalde gevoelens en waarnemingen op schrift te uiten, waar deze anders veelal impliciet blijven. In het geval van de ambivalente wederzijdse beeldvorming van Hollanders en Vlamingen (beide als pars pro toto genomen) geldt dat des te meer. Het is jammer dat Baartmans deze kans niet heeft aangegrepen om de stap naar de imagologie, de wetenschap van beeldvorming zoals die door de Amsterdamse hoogleraar Leerssen wordt gepropageerd, te zetten. Dat zou een verrijking zijn geweest van de verhalen over de Noord-Nederlandse uitwijkelingen.

Omdat het proefschrift van Baartmans voornamelijk is gebaseerd op (semi-) literaire bronnen is de auteur in de verleiding gekomen om aan het slot van zijn betoog drie bronnen apart te bespreken, waaronder Paapes *Hollandsche Wijsgeer*. Daarnaast bekijkt hij een serie brieven van Emilie Fijnje-Luzac en het dagboek van Clara Cornelia Van Eijck over de jaren 1790 en 1791. Hoe interessant deze bronnen ook zijn, het analytisch niveau van de studie komt dit niet ten goede, daar ook in het –wel analytisch opgezette– eerste deel met name de parafrase van bronteksten centraal staat. Een ander groot gemis aan dit boek is de beperking die de auteur zich in geografisch en temporeel opzicht heeft opgelegd. Zoals hij zeer uitvoerig betoogt in zijn inleidende hoofdstuk worden zowel Frankrijk als de revolutie van 1792 buiten beschouwing gelaten. De enige referenties naar dit onderwerp is de wat vreemd voorkomende polemieken die her en der wordt gevoerd met Rosendaal, die midden jaren '90 enkele artikelen hierover schreef. Daarmee ontbeert deze studie een belangrijke context, maar het is daarbij tekenend voor de aanpak in het werk. Uiteenlopende beschrijvingen van geschriften van patriotten passeren de revue zonder een duidelijke plaats te krijgen in een geheel. De wat oubollige schrijfstijl versterkt deze wat achterhaalde aanpak alleen maar, en dat is jammer voor een zo fascinerend onderwerp.

Edwin van Meerkerk

Edwin van Meerkerk (Rotterdam, 1972) promoveerde in 2001 aan de Katholieke Universiteit Nijmegen op *Achter de schermen van het boekbedrijf: Henri Du Sauzet (1687-1754) in de wereld van de uitgeverij en boekhandel in de Republiek* (Amsterdam en Utrecht: APA, 2001). Daarnaast is hij een van de auteurs van de stadsgeschiedenis van Nijmegen en houdt hij zich bezig met de correspondentie van de zeventiende-eeuwse natuurkundige Christiaan Huygens.

Auteursgegevens

- Jac Bosmans (1945) is als hoogleraar verbonden aan de opleiding geschiedenis van de KUN, auteur van onder meer *Romme. Biografie 1896-1946* (Utrecht 1991).
- Janneke Janssen (1978) studeerde geschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Zij heeft zich gespecialiseerd op het gebied van genderstudies letteren. In 2001 studeerde zij af op haar doctoraalscriptie *Blanke Pionierster in Nederlands-Indie, 1870-1914. Gender en het koloniale in twee Indische romans van Louise B.B. en Augusta de Wit*. Momenteel is zij werkzaam als lerares geschiedenis op het Candea College te Duiven.
- Annemie Otten (1979) studeerde Midden-Oosten studies aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Zij is in 2001 afgestudeerd op haar doctoraalscriptie *Een schandalige samenleving? Een studie van het scheidingsproces van de maronitische dubbelkloosters in de Libanon, 1736-1818*.
- Marloes Schoonheim (1976) studeerde geschiedenis aan de Universiteit Leiden. Momenteel is zij als aio verbonden aan de sectie economische en sociale geschiedenis van de opleiding geschiedenis aan de KUN, waar zij onderzoek doet naar de invloed van religie op het demografisch gedrag van Katholieken en Nederlands-Hervormden in Nederland gedurende de periode 1870-1970.

Auteursaanwijzingen

De redactie vraagt de auteurs van artikelen en andere kopij rekening te houden met onderstaande aanwijzingen, zodat de bijdragen zo snel mogelijk in de gewenste vorm geplaatst kunnen worden.

- ET•VT ontvangt uw bijdrage bij voorkeur op diskette of als attachment per e-mail, als *rtf*-bestand.
- Een artikel omvat ongeveer 6000 woorden, een recensie ongeveer 1000 woorden.
- Gelieve voor de rubriek auteursgegevens de redactie te informeren over uw geboortjaar, huidige functie en eventueel afstudeerrichting en universiteit.
- Gelieve in geval van een artikel een korte samenvatting (circa 150 woorden) van de inhoud mee te zenden voor de website van ET•VT <<http://www.kun.nl/extempore/>>.
- Wees spaarzaam met het gebruik van tabellen en grafieken.
- Plaats in het notenapparaat na het nootnummer een spatie en sluit de noot niet af met een harde return. Gebruik alleen voetnoten en voeg geen eigen voetnootopties toe. Wees spaarzaam met verklarende voetnoten.
- Naar boeken wordt als volgt verwezen: R.R. Palmer en J. Colton, *A History of the Modern World* (New York/Toronto 1978³) 155-161.
- Naar artikelen als volgt: A. Otten, 'Rationeel geweld voor God. Fundamentalisme in Egypte', *ET•VT* 19 (2000) 2, 3-15, aldaar 12. Gebruik s.v.p. geen Romeinse cijfers om de jaargang aan te geven.
- Naar artikelen in bundels als volgt: J.M.W. Binneveld, P.W. Klein en H.H. Vleesebeek, 'De groei van de welvaartsstaat', in: P.W. Klein (ed.), *Van stapelmarkt tot welvaartsstaat* (Rotterdam 1975) 109-134, aldaar 114. Geef s.v.p. begin- en eindpagina aan en vermijd het gebruik van e.v(v). en dergelijke.
- Naar bronnen op CD-ROM wordt op dezelfde wijze verwezen als naar artikelen uit bundels.
- Naar zelfstandige web-, ftp- en gophersites als volgt: H. Termeer, *Faculteit der Letteren*, 26 april 2001, <<http://www.let.kun.nl/>>.
- Naar webpagina's op grotere websites als volgt: M. Schoonheim, 'Spaghetti aio e oio', op: H. Termeer, *Faculteit der Letteren Home*, 26 april 2001, <<http://www.let.kun.nl/personeel/aiool/recept.html>>. Eindig s.v.p. altijd de pagina's met de juiste bestandsnaam óf met een schuine streep en let op hoofdlettergebruik.
- Naar berichten op discussielijsten en in nieuwsgroepen als volgt: Marieke van Delft <Marieke.vanDelft@KB.NL>, 'Artikelen gevraagd', op: *Discussielijst van de Nederlandse Boekhistorische Vereniging* <NBV-L@NIC.SURFNET.NL>, 19 december 2000.

